

NOVI OMANUT

PRILOG ŽIDOVSKOJ POVIJESTI I KULTURI

Godište XXVI. broj 2 (147), Zagreb, travanj-svibanj-lipanj 2020 /nisan-ijar-sivan 5780

Baština i politika

Jeruzalem – najugroženiji svjetski spomenik

Zašto je Jeruzalem s oko 220 vrhunskih spomenika bio i ostao predmetom tolikih sporova? Zato što se u njemu nalaze najvažniji spomenici triju velikih svjetskih monoteističkih religija: judaizma, kršćanstva i islama, odnosno dviju država, Izraela i Palestine, koje se spore oko Jeruzalema i smatraju ga svojim glavnim gradom. Njegovi spomenici za obje države znače temelje njihova povijesnog i kulturnog identiteta

Piše Snješka Knežević

Ugroženost je dio pojma „kulturne baštine“ koji je prvi formulirao Henri-Baptiste Grégoire, biskup Bloisa u 18. stoljeću. Kodificirana je u „Haškoj konvenciji o zaštiti kulturnog dobra u slučaju oružanog sukoba“ 1954. i definirana ovako: „Svako oštećenje kulturnog dobra, bez obzira kojem narodu pripadalo, znači oštećenje kulturnog dobra cijelog čovječanstva.“ I poticaj za nastanak „Konvencije o svjetskoj baštini“ bila je ugroženost triju velikih spomeničkih cjelina: hramovi u Abu Simbelu i Fileu zbog najave gradnje asuanske brane, problemi Venecije i njezinih laguna te ruševine grada Mohendžo-Daro u Pakistanu. Ideja Konvencije, donesene 1972., na snazi od 1975. – poglavito je zasnovana na svijesti o ugroženosti spomenika i mesta, koje međunarodna zajednica država smatra važnim za svijet i vrijednima očuvanja. Konvencija omogućava upis spomenika na Listu i stjecanje statusa svjetske baštine, daje UNESCO-u ovlast da nadzire njegovo stanje, ali ga ne štiti, kako se najčešće govori i čuje: zaštita i očuvanje obveza je pojedinih država koje su spomenik nominirale. Štoviše, UNESCO je dužan signalizirati i alarmirati, bude li neko kulturno dobro ugroženo. Upravo zbog ugroženosti spomenika UNESCO je pozivajući se na članak 11.4 Konvencije

osnovao „Listu ugrožene svjetske baštine“, poznatu kao „Crvena lista“. Upisom u tu listu želi se usmjeriti pozornost politički odgovornih institucija, osoba i javnosti na potrebu zaštite ugroženog spomenika kulture ili prirode. Crvena lista je sredstvo da se pojedine države pokrenu na djelovanje, a zajednica država na potporu. Prema evidenciji sjednice Komiteta u srpnju 2019. na Crvenoj listi bila su 53 spomenika od ukupno 1113, upisanih na Listi svjetske baštine.

Razlozi koje dovode do ugroženosti spomenika različiti su: prirodne katastrofe, promjene klime, oružani sukobi i ratovi, nekontrolirani razvoj gradova, infrastrukture i turizma. Tim najčešćim ugrozama pribrajaju se unatrag dvadesetak godina teroristički napadi na spomenike kulture potaknuti ideološkim ili religijskim ekstremizmom, kao u Siriji i Iraku, Libanonu i Maliju. Tako religijski fanatizam stoji iza razaranja budističke baštine u dolini Bamiyana 2003., sunitske u Sammari 2006. i 2007., do divljačkog uništavanja sve neislamske, dijelom i šijitske baštine od 2014. do 2016. na koju su se oborili teroristi takozvane Islamske države. U tom najvećem ikonoklastičkom valu novijega doba zauvijek su izgubljeni spomenici u Mosulu, uključujući ostatke Ninive, Nimrudu i Hatre, u Ašuru, Tikritu, Korsabadu (s ruševinama Dur Šarukina), u Palmiri, Tripoliju (u Libiji), Sani

(u Jemenu), u malijskim gradovima Timbuktu i Djenné – da budu navedeni tek istaknutiji. Jeruzalem i Hebron ugroženi su pak političko-ideološkim sukobima, kojima se ne vidi kraj.

Povjesna jezgra Jeruzalema, pod nazivom Stari grad Jeruzalem, upisana je na UNESCO-ovu Listu svjetske baštine 1981., a proširenje lokaliteta predloženo je 2000., ali do danas stoji na Listi čekanja – zbog političkih razloga. Zašto je zaštićeni „Stari grad Jeruzalem“ s oko 220 vrhunskih spomenika bio i ostao predmetom tolikih sporova? Zato što se u njemu nalaze najvažniji spomenici triju velikih svjetskih monoteističkih religija: judaizma, kršćanstva i islama, odnosno dviju država, Izraela i Palestine, koje se spore oko Jeruzalema i smatraju ga svojim glavnim gradom. Njegovi spomenici za obje države znače temelje njihova povijesnog i kulturnog identiteta. To je jedan od glavnih razloga međusobnog osporavanja prava na grad i borbe za Jeruzalem.

Povjesna jezgra Hebrona, pod nazivom „Stari grad Hebron“ upisana je na Listu svjetske baštine UNESCO-a 2017. i istodobno uvršena na Crvenu listu ugrožene svjetske baštine. Upis je izazvao žestoku reakciju u Izraelu: najprije zato što su „Stari grad i Grobovi patrijarha“ navedeni kao palestinska svjetska baština, a ne spominje se židovska povijest grada. Izraelski ministar obrazovanja Naftali Bennet ustvrdio je da je posrijedi najstariji kulturni spomenik izraelskog naroda, useljenička organizacija „Ješa“ na Zapadnoj obali da je „Hebron drugo po važnosti sveto mjesto judaizma, a ignorirati četiri tisuća židovske povijesti najgori je antisemitizam“. Jedna i druga država u tom natezanju iskazuju izrazitu netoleranciju, za razliku od vjerskih vlasti koje su za trunku popustljivije. No to nije novo: povijest oba „sveta grada“ prepuna je borbi i osvajanja, nasilja, masakra i krvi njegovih žitelja.

STARI GRAD JERUZALEM

Zaštićena povjesna jezgra obuhvaća površinu od četvornog kilometra, sadrži nešto građevina iz starijih vremena, ali je sadašnji izgled dobila u doba turskog sultana Sulejmana Veličanstvenog, kada je oko grada podignut zid. Iako se brije Sion s crkvom Marijina usnuća (Dormitio) nalazi izvan gradskih zidina, i on se ubraja u Stari grad. Tokom 19. stoljeća pojačao se priljev židovskih useljenika koji od sredine stoljeća čine većinu stanovništva u gradu. U to doba počeli su Židovi podizati prva naselja izvan gradskih zidina i Jeruzalem je polako prerastao granice Staroga grada.

Pošto je britanski general Allenby 1917. oslobođio Jeruzalem od Turaka, osnovan je Mandat Lige naroda za Palestinu, koji je obuhvatilo i Jeruzalem. U to doba dolazi do učestalih sukoba između židovskog i muslimanskog stanovništva. U doba Izraelskog rata za nezavisnost 1948. godine razoren su veliki dijelovi Staroga grada; potom ga je Jordan osvojio i anektirao. Sljedećih godina Stari grad pripadao je Istočnom Jeruzalemu koji je bio pod kontrolom Jordana. U to doba zatvoren je sa zapada, a zapadna gradska vrata su zazidana. Sljedećih je godina vidno propadao, osobito židovska četvrt. Za vrijeme Šestodnevног rata 1967. izraelska vojska osvojila je Stari grad i proširila upravu na Istočni Jeruzalem sa Starim gradom. Otada je na cijelom području Staroga grada obnovljeno mnogo kuća, a podignute su i nove. Zakonom o Jeruzalemu iz 1980. cijeli je grad definiran kao jedinstvo i „nedjeljni glavni grad Izraela“.

Prijedlog da se jeruzalemski Stari grad proglaši svjetskom baštinom UNESCO-u je podnio Jordan. Komitet

Brdo Hrama, pogled s juga

za svjetsku baštinu odlučio je 1981. da se upiše u Listu svjetske baštine pod nazivom „Stari grad Jeruzalem i gradske zidine Jeruzalema“. Nije pripisan ni jednoj državi, nego je (na prijedlog Jordana) upisan samo kao Jeruzalem. No zbog posebne političke situacije i nejasnog političkog statusa Jeruzalema lokalitet je već 1982., ponovno na prijedlog Jordana, upisan u Crvenu listu ugrožene svjetske baštine. Kao posebnu misiju Komitet je zadao sebi da nadzire i podupire razvoj Staroga grada i očuvanje njegovih spomenika. Godine 2007. morao je posredovati u sukobu zbog rekonstrukcije rampe koja duž Zida plača, uz Vrata Dunga vodi u Stari grad. Arheološka iskapanja koja je gradska uprava poduzela da istraži tlo izazvala su oštre prosvjede Jeruzalemskog vakuфа (*Jerusalem Islamic waqf*), zaklade koja nadzire sveta mjesta i upravlja njima (među njima džamijom Al-Aksa i Kupolom na Stijeni). Nakon što su 1967. u Šestodnevnom ratu izraelske vojne snage osvojile Stari grad, Brdo Hrama predano je vakufu koji njime automatski upravlja. Brdo Hrama nije nastanjen, izdvojeno je i ne pripada ni jednoj četvrti Staroga grada.

Sam Stari grad razdijeljen je u religijski i etnički različite četvrti: muslimansku, kršćansku, armensku, židovsku, dok nekadašnja marokanska više ne postoji. Njihovi nazivi potječu iz doba kad su različite grupe živjele strogod odijeljeno. Danas je stanovništvo dijelom izmješano, ali su razlike između četvrti očuvane.

Muslimanska četvrt s 30 hektara površine najveća je i najgušće naseljena. Optočena je sa sjevera i istoka gradskim zidinama, s juga i zapada cestama. U doba križara tu su četvrt nastanjivali Židovi. Pošto su je 1099. osvojili križari i počinili masakr nad židovskim stanovništvom, otjerani su i oni nakon poraza 1187. i ondje su se nastanili arapski doseljenici. U toj se četvrti nalaze mjesti i objekti važni kršćanima, kao što su Via Dolorosa (Križni put), crkva svete Ane, kapele Bičevanja i Osude, bazilika Ecce-Homo, ribnjak Bethesda i tvrdava Antonija.

Kršćanska četvrt s 19 hektara znatno je manja od muslimanske. Od 4. stoljeća sve su je više naseljavali kršćani s željom da budu što bliže Svetom grobu. Najužniji je spomenik Bazilika svetog groba.

Židovska četvrt bila je do križarskih ratova napućena Židovima i nakon osvajanja Jeruzalema potpuno razorenja. Pošto je sefardski rabin Moses ben Nahmam, zvan Nahmanides ili Ramban, 1267. stigao u Jeruzalem, počeo je izgraditi novu židovsku zajednicu na jugoistoku. Ta je zajednica znatno narasla nakon izgona Židova iz Španjolske 1492. u 18. i 19. stoljeću nakon iseljavanja Židova iz istočne Europe. Za vrijeme Palestinskog rata 1947.-1949. Stari grad je osvojila jordanska vojska i potjerala sve židovske stanovnike. Razorenje su sve stambene kuće, svih 58 sinagoga i zazidani svi zapadni prijaci Starom gradu. Potpuno zapuštena četvrt počela je rapidno propadati. Tek nakon što su je 1967. ponovno osvojile izraelske snage, počela je obnova, obilno potporuđana od bogatih židovskih obitelji i općina u Europi i Sjedinjenim američkim državama. Danas je Židovska četvrt najbogatiji i najbolje modernizirani dio Staroga grada. U njoj se nalazi Zid plača, sinagoge Ramban i Hurva te četiri sefardske sinagoge.

Armenска četvrt je najneuglednija i najmanja. Stari rimski *cardo maximus* granica je prema Židovskoj četvrti. Ondje se nalazi armenski patrijarhat s crkvom svetog Jaka, crkva sv. Marka i konvent maronita.

Marokanska četvrt nastajala od doba dinastije Ajubida do Mameluka. Pošto je izraelska armija u lipnju 1967. osvojila Istočni Jeruzalem, izdana je naredba da 650 stanovnika u roku od dva sata napusti svoje kuće, a oni koji su se usprotivili, silom su izbačeni iz kuća. Svi su morali napustiti grad kroz Vrata Siona, kao 1948. stanovnici Židovske četvrti. Još iste noći, oko 11 sati, četvrt je počelo rušiti 15 buldožera, među ostalim i džamiju Šeika Ida, iz doba Saladina, odnosno iz 12. stoljeća. U tri sata ujutro površina ispred zida bila je prazna. Nešto kuća i džamija u blizini Marokanskih vrata bilo je najprije pošteđeno, da bi 1969. i one bile porušene. Na mjestu Marokanske četvrti izraelska vlast uređila je veliki trg ispred Zida plača, a dijelove koji nisu srušeni pripojila Židovskoj četvrti. Na nekadašnju četvrt posjećuju još samo Marokanska vrata (Vrata Mughrabi), kroz koja se od

Zapadni zid ili Zid plača

trga gdje je nekad bila Marokanska četvrt ide do Brda Hrama. Put vodi preko Marokanskog mosta, sagradenog 2004., koji je jedini prilaz do džamija na Brdu Hrama za nemuslimane.

Gradske zidine dao je od 1535. do 1542. sagraditi sultan Suleiman Veličanstveni na bizantskim i rimskim temeljima. Gradnja se otzela zbog sporu hoće li Brdo Sion na jugu biti obuhvaćeno zidinama. Grad je tražio da franjevcu kao upravitelju brda preuzmu troškove, ali oni kao prosvjedi red nisu mogli sudjelovati, pa je Brdo Sion ostalo izvan gradskih zidina. Na jugoistoku gradski zid dopire do Brda Hrama, koji kao prirodna zapreka nadomešta zid. Zidine su dugačke 4018 metara, prosječna im je visina 12 metara, a širina 2 i pol metra. Sadržavala su 35 stražarnice i jedanaestora monumentalna vrata. U doba križara postojala su samo četvora vrata na svakoj strani. Sulejmanova vrata dobila su nazine prema povijesnim osobama ili gradovima prema kojima su vodile ceste iz grada. Od tih vrata danas su otvorena: Vrata Damaska i Horda, na istoku Lavljih vrata, na jugu Vrata Dunga i Siona, a na zapadu Vrata Jaffe. Godine 1887. sagradena su i Nova vrata. Druga nekadašnja vrata su kasnija zazidana ali se i nadalje dobro vide u gradskom zidu.

Za Židove je Jeruzalem svet kao mjesto gdje je najprije kralj Salomon podigao hram, za kršćane je isto tako svet zato što je mjesto muke, raspeća i uskrsnuća Isusa Krista, a za muslimane je treće po važnosti sveto mjesto islama iza Meke i Medine

SVETI GRAD

Jeruzalem je za kršćane, židove i muslimane sveti grad. Za sve tri abrahamske religije važan je kao mjesto dječovanja različitih patrijarha, proraka, svećenika, kraljeva i svetaca, kao što su Abraham, Melhisedek, David, Salomon, Zaharija, Isus iz Nazareta. Statistički godišnjak Jeruzalema bilježi 1204 sinagoge, 158 crkava i 73 džamije na području grada. Mjesto je Brdo Hrama oduvijek su predmet osporavanja i razlog sukoba.

Za Židove je Jeruzalem od 10. stoljeća prije nove ere svet kao mjesto gdje je najprije kralj Salomon podigao hram. U Tanaku (zbirci svetih spisa koji kršćani nazivaju Starim zavjetom) grad se spominje 632 puta: uvjek je u središtu najave spasenja i suda biblijskoga boga, najprije kod proroka Danijela, Jeremije, Izajie, Ezechiela, Zakarie i u psalmima. Danas je Zid plača, zapadni zid hramskog područja, sveto mjesto za Židove, a u važnosti ga nadmašuje samo Brdo Hrama. Na cijelom svijetu Sveti ormar (Aron ha-kodeš), u kojem se u sinagogama čuva Tora, tradicionalno se nalazi na zidu usmjerrenom prema Jeruzalemu, dok je u jeruzalemskim sinagogama usmjerjen prema Svetinji nad svetinjama salomonskog hrama.

Nakon islamskog osvajanja Palestine, podignut je 691. Hram (Kupola) na Stijeni, a vjerojatno nekoliko godina prije toga sagradena džamija Al-Aksa. Od kršćanske opsade Jeruzalema 1099. godine do poraza križara 1187. Brdo Hrama tripadalo je križarima. Hram na Stijeni nazivali su *Templum Domini* i uvelili u njemu kapelu posvećenu Bogorodicu. U Al-Aksu bio je glavni stan templarskog reda. Njezin današnji izgled potječe iz doba kad je Saladin vratio Jeruzalem pod islamsku vlast. Iz tog doba potječu četiri minareta.

Džamija Al-Aksa podignuta je na području Herodova hrama, srušenog 70. godine. Bizantski car Justinian I. podigao je oko 530. kršćansku crkvu posvećenu djevici Mariji, koja je srušena 614. Nakon što je grad osvojio sasanidski kralj Hozroje I., 638. kalif Omar ibn al-Hatab sagradio je džamiju Al-Aksu. Križari su je u prvo vrijeme koristili kao kraljevsku palaču, poslije kao vojno zapovjedništvo. Pošto je vratio Jeruzalem, Saladin je džamiju obnovio. Nakon Mira u Jaffi, 1229., kad su se križari ponovno vratili Jeruzalem, džamija i Brdo Hrama ostali su u muslimanskim rukama. Hram na Stijeni podignut je između 687. i 691., a s vremenom je više puta

za kršćane je Jeruzalem svet, zato što je mjesto muke, raspeća i uskrsnuća Isusa Krista. U Novom zavjetu spominje se više od sto puta: onamo je doveden nakon rođenja, ondje je Isus Krist protjerao iz hrama trgovce žrtvenih životinja i mjenjače novca, ondje se zbilja Posljednja večera, a izvan grada je raspeti i pokopan. No, to se mjesto danas nalazi unutar gradskih zidina.

Za razliku od židovske i kršćanske Biblije, Kur'an ne spominje Jeruzalem, ali unatoč tome grad slovi kao treće po važnosti sveto mjesto islama (iza Meke i Medine). Prije proroka Muhameda molilo se u smjeru Kaabe (Čabe) u Meki, a kasnije su molitve bile usmjerene prema Jeruzalemu. Pitanje smjera molitve bilo je povezano s džamijom Al-Aksa. Muslimani vjeruju, da je prorok putujući učinio oko 620. godine iz Meke dospio na udaljeno kulno mjesto (al-aks), odakle se uspeo na nebo da se sostane s drugim islamskim prorocima. Mjesto se izrijekom ne spominje, ali se ono u sunitskom islamu tradicionalno izjednačuje s Hramom na Stijeni (ili Kupolom na Stijeni). U doba sirijskog kalifa Omejida, koji su osobito propagirali jeruzalemsko Brdo Hrama, nastala je literatura o „prednosti Jeruzalema“, koja se proširila u 10. i 11. stoljeću. Iako se naziva brdom, jedno je od najnizih točaka u Starom gradu. Na njegovu je vrhu umjetni plato, na kojem su stajali prvi, Salomonov hram i drugi, Herodov, a danas je ondje Hram na Stijeni (Kupola na Stijeni), a na južnoj strani džamija Al-Aksa.

Brdo Hrama židovi, kršćani i muslimani povezuju s važnim dogadjajima u svojoj religijskoj predaji. Prema kasnijoj talmudskoj legendi na tom je mjestu Bog stvorio Adama. Ondje su Adam, kasnije Kain, Abel, Melhisedek i Noa prinisili žrtve. Neke kršćanske tradicije prenose mjesto tih žrtava kasnije na Golgotu, mjestu raspeća Isusa Krista. Zemlja na kojoj se nalazi brdo naziva se Morija. Ondje je Abraham na naredbu Boga trebao svojega sina Isaka prinijeti kao žrtvu. No naziv Morija, koji se još javlja u kasnim kronikama, obilježava i brdo na kojem je kralj Salomon počeo graditi hram. U svim se trima tradicijama Brdo Hrama i Morija izjednačuju. U Bibliji se kao prvi vlasnik brda iznad Jeruzalema spominje Jebusit Arauna, od kojega ga je kupio kralj David da ondje podigne oltar. No tek je njegovu sinu Salomonu bilo dopušteno da ondje sagradi hram, 957. prije nove ere. U njemu je bio pohranjeni Mišan (Sveti šator), a Kovčeg saveza u Svetinji nad svetinjama, ograđenom i nepristupačnom dijelu hrama. Hram je srušen 586. prije nove ere, pošto je Nebukadnesar II. osvojio Jeruzalem. Nakon povratka iz babilonijskog sužanstva Židovi su na istom mjestu, 516. prije nove ere, podignuli drugi hram. Herod I. Veliki dogradio je taj hram i uređio trg oko njega, teži monumentalnosti Salomonova hrama, ali je 70. godine nove ere – šest godina pošto je dovršen – taj hram razoren u židovsko-rimskom ratu. Razaranja dva hramova u razmaku od 655 godina, središnje su mjesto u židovskoj povijesti. Zapadni zid ili Zid plača ostatak je potpornog zida koji je nosio plato hrama.

Nakon islamskog osvajanja Palestine, podignut je 691. Hram (Kupola) na Stijeni, a vjerojatno nekoliko godina prije toga sagradena džamija Al-Aksa. Od kršćanske opsade Jeruzalema 1099. godine do poraza križara 1187. Brdo Hrama tripadalo je križarima. Hram na Stijeni nazivali su *Templum Domini* i uvelili u njemu kapelu posvećenu Bogorodicu. U Al-Aksu bio je glavni stan templarskog reda. Njezin današnji izgled potječe iz doba kad je Saladin vratio Jeruzalem pod islamsku vlast. Iz tog doba potječu četiri minareta.

Džamija Al-Aksa podignuta je na području Herodova hrama, srušenog 70. godine. Bizantski car Justinian I. podigao je oko 530. kršćansku crkvu posvećenu djevici Mariji, koja je srušena 614. Nakon što je grad osvojio sasanidski kralj Hozroje I., 638. kalif Omar ibn al-Hatab sagradio je džamiju Al-Aksu. Križari su je u prvo vrijeme koristili kao kraljevsku palaču, poslije kao vojno zapovjedništvo. Pošto je vratio Jeruzalem, Saladin je džamiju obnovio. Nakon Mira u Jaffi, 1229., kad su se križari ponovno vratili Jeruzalem, džamija i Brdo Hrama ostali su u muslimanskim rukama. Hram na Stijeni podignut je između 687. i 691., a s vremenom je više puta

restauriran, izmijenjen i znatno upotpunjjen, posljednji put 1990-ih godina. U njegovu središtu stoji stijena, na kojoj je prema pučkoj židovskoj tradiciji nastao svijet, a čije je središte Jeruzalemski hram. Prema islamskoj tradiciji s te stijene Muhamed se uzdigao u nebo. Arheološka istraživanja nisu potvrdila vezu te stijene s biblijskim gradnjama. No pretpostavlja se da su Svetinja nad svetinjama ili Oltar za žrtve paljenice Prvoga hrama izgrađeni na njoj. Hram, zvan i Kupolom na Stijeni je remek-djelo islamske umjetnosti ranog omajidskog stila i najpoznatiji simbol Jeruzalema.

Bazilika Svetog groba, veliko kršćansko svetište, nalazi se na mjestu Golgotе, brdu Kristova Pasije, koje je u 1. stoljeću bilo izvan gradskih zidina. Prema židovskoj predaji na mjestu Kristova raspeća bio je Adamov grob. Poslije 135. Rimljani ondje grade kompleks hramova koji su kasnije srušeni, a na njihovu je mjestu sagradeno kršćansko svetište. Baziliku je dao 335. sagraditi rimski car Konstantin. Najprije je podignuta rotunda u obliku mausoleja oko Isusova groba, a grob je obložen mramorom. Nazvana je Anastasis (Uskrsnuće). Potom je podignuta bazilika u kojoj se služila liturgija. Između građevina bio je trijem, sa stjenom Kalvarije. Crkvu su razorili Perzijanci 614. i nakon obnove ponovno 1009. godine. Nakon dolaska križara crkva se obnavlja do 1114. Ni Saladin ni Ajubidi i Mameluci nisu je dirali, a ni Turci koji osvajaju grad 1517. Poštivali su takozvani status quo, nepisana pravila o privima i vlasništvu pojedinih kršćanskih crkava u bazilici. Status quo vrijedi i danas, iako do pojedinih zajednica koje polazu pravo na nju dolazi do napetosti, pa i sporova.

Među ugroženim svjetskim spomenicima Jeruzalem je na prvom mjestu. Prema UNESCO-u nije jedan spomenik niti bio tako dug u Listi ugroženih spomenika kulture. No kao što je navedeno, Jordan je istočni dio grada osvojio 1949. i kasnije anektirao, što nikada nije priznala ni jedna zemlja, osim Pakistana. Izrael je prije toga osvojio samo zapadni dio grada i proglašio ga svom glavnim gradom, što takođe nije priznala ni jedna zemlja. Svi su se pozivali na plan podjele iz 1947., koji je odavno izgubio smisao, prema kojemu je Jeruzalem proglašen kao corpus separatum, kojim upravlja Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda. Kad je Izrael 2000. podnio UNESCO-u prijedlog o proglašenju lokaliteta „Jeruzalem – star grad sa zidinama i brdom Sion“, UNESCO je u lipnju 2001. odlučio da se savjetovanja o Jeruzalemu odgođe „dok ne dođe do dogovora o statusu grada u skladu s međunarodnim pravom“. Prijedlog proglašenja lokaliteta uvršten je u Listu čekanja na kojoj je i danas, dok je 1981. upisani lokalitet i nadalje na Crvenoj listi ugrožene svjetske baštine.

Godine 2016. islamske države Alžir, Egipat, Libanon, Maroko, Oman, Katar i Sudan podnijele su UNESCO-u prijedlog rezolucije, kojom optužuju Izrael za restrikтивan odnos prema pristupu svetim mjestima i slobodi bogoslužja u džamiji Al-Aksa. Pošto je razmotrena na izvršnom odboru, rezolucija je bez rasprave prihvaćena na plenarnoj sjednici. U Izraelu je dočekana žestokom kritikom, zato se Izrael navodi kao „okupacijska sila“, njegova vlast proglašava „ništavnom“, što se ne razlikuje Istočni (izraelski) od Zapadnog (palestinski) dijela grada, nego se govori samo o „Svetom gradu Jeruzalemu“, a osobito zbog toga što se za sve spomenike i mesta navode isključivo arapski nazivi. Direktorica UNESCO-a Irina Bokova ogradila se od rezolucije: „Baština Jeruzalema je nedjeljiva i svaka zajednica ima pravo na izričito priznanje svoje povijesti i povezanosti s gradom. Nijekati, skrivati ili željeti izbrisati ovu ili onu židovsku, kršćansku ili muslimansku tradiciju ugrožava cjelovitost spomenika.“ Izraelski premijer Benjamin Netanyahu izjavio je da je rezolucija „apsurdna i ignorira jedinstvenu povijesnu vezu židovstva s Brdom Hrama.“ Najavio je i restrikтивne mjere prema UNESCO-u. Još veću aferu izazvao 2017. američki predsjednik Trump odlukom da Jeruzalem proglaši glavnim gradom Izraela. Ujedinjeni narodi odgovorili su na to rezoluciju koju je potpisalo 128 članica, dok se devet članica usprotivilo, a 35 suzdržalo. U optičaj je tada dospjela navaja Chaima Richmana, direktora Hramskog instituta, da se radi na nacrtu Trećega hrama, što bi, da se obistini, moglo izazvati kobne posljednice. Što bi to značilo za spomenike i baštinu, ostaje u sferi predviđanja.

HEBRON

Hebron je jedan od najst

Nun je prikazan kao sveto jezero; u Hermopolisu postoje dva Nuna, ocean i bog vode sa ženom Nunet; u mezopotamskoj predaji postojala su dva oceana, muški i ženski. Naziv Makpela, koji znači dvojnost, upućuje na taj božanski par i kaos, koji predstavlja stvaranje i radanje. Najstariji spomen spilje nalazi se u Knjizi jubileja, koja se naziva i Malim Postarkom (*Leptogenesis*). Prema Jeruzalemskom ili Palestinskom talmudu grobovi patrijarha poredani su u obliku gozbe. Najpoznatija osoba je na čelu trpeze. Prema Zoharu (Knjizi sjaja), ishodištu kabale, u spilju su sahranjeni Adam i Eva. Prema drugoj predaji, tu je pokopan i Ezav, Jakovljev bližacan, od kojeg potječe narod Edomaca, nepristatelja Izraelaca koji pak porijeklo vuku od Jakova. Ponovno načelo dvojnosti.

Makpela je od najstarijih vremena židovsko hodočasničko mjesto, a od 4. stoljeća i kršćansko. Današnja građevina nastala je u doba kralja Heroda u 1. stoljeću prije nove ere i podignuta na istovremeni Herodov hram u Jeruzalemu, od kojeg je očuvan dio, nazvan Zidom plača. Prvo proširenje doživjelo je u 6. stoljeću, da bi se odijelili židovski i kršćanski hodočasnici. Nakasnije 10. stoljeću podignuta je džamija, s mihrabom (nišom) na južnom

zidu, a potkraj tog stoljeća svih šest grobova je natkriveno. Nakon što je Makpela osvojena u vrijeme prvog križarskog rata, ispod herodovskog dvorišta pronađene su kosti patrijarha i pohranjene u relikvijare. Ubroj je u južnom dijelu kompleksa podignuta crkva Svetog Abrahama, uzdignuta do katedrale biskupije Hebron. Putnik Benjamin od Tudele u 12. stoljeću piše, „U Hebronu stoji veliko svetište, koje se naziva Sveti Abraham, a prije je bilo sinagoga. U njemu su vrata koje vode u dvije prazne spilje, a u trećoj je šest grobova, na kojima su hebrejskim pismom ispisana imena trojice patrijarha i njihovih žena. Spilja je puna bačava, u kojima su ljudske kosti, donesene na to sveto mjesto.“

Sultan Saladin proglašio je katedralu džamijom. Židovski i kršćanski hodočasnici u njegovu su doba smjeli moliti u svetištu, ali im je njegov nasljednik 1266. zabranio pristup svetim mjestima. U sjeveroistočnom dijelu kompleksa podignuta je druga džamija, potkraj 14. stoljeća poduzete se opsežne pregradnje i obnova. Potkraj 15. stoljeća zabranjen je pristup spilji. Sve do kraja 19. stoljeća Židovi i kršćani nisu smjeli stupiti u svetište, ali se za neke slavne Europljane znalo učiniti iznimku. Židovi

su smjeli doći do sedme stube prilaznog stubišta i onđe moliti. Za osmanske, britanske i jordanske vladavine Židovima i kršćanima bio je zabranjen pristup Makpeli, ali od 1967., poslije izraelske pobede u Šestodnevnom ratu, spilja je napokon pristupačna. Muslimani i dalje koriste gotičku križarsku crkvu kao džamiju, kojom, kao i Brdom hrama u Jeruzalemu, upravlja Jeruzalemski vakuf. Grobovi patrijarha danas su pod strogim nadzorom izraelske armije. Najava premijera Natanjahua da će Makpelu proglašiti židovskom kulturnom baštinom, izazvala je 2010. žestoke sukobe između izraelske vojske i palestinske omadline. A pošto je upisana u UNESCO-ovu Listu kao palestinsko kulturno dobro, ponovno je došlo do napetosti.

Zato je „Stari grad Hebron“ – zajedno sa „Starim gradom Jeruzalemom“ na Crvenoj listi ugrožene svjetske baštine. Svojatanja svetih mesta i borba za dominaciju nad njima bili su i ostaju jednim od najvažnijih izvora neprijateljstva dviju država u čijim društвima religija ima dominantnu ulogu. No u tom slučaju u argumentacijama, osporavanjima i podrškama sudjeluje gotovo cijela svjetska zajednica.

Ogledi

Jankélévitch i pitanje oprosta

Filozof života: Vladimir Jankélévitch

Poput gotovo cijele suvremene francuske filozofije – od Sartrea preko Derride do Badioua – Jankélévitch je istinski moguć kao „filozof života“ tek iz dijaloga s njemačkom filozofijom i kulturom koju je, kao što je poznato, na radikalnan način zauvijek odbacio nakon spoznaje o nacističkom genocidu nad Židovima u koncentracijskim logorima

Piše Žarko Paić

Vladimir Jankélévitch, francuski filozof, muzikolog, pijanist, eseist, profesor i pripadnik Pokreta otpora za vrijeme Drugoga svjetskog rata i nacističke okupacije Francuske, rođio se 31. kolovoza 1903. u Bourgesu. Roditelji su mu bili naturalizirani ruski Židovi iz Odesa. Otac Samuel prvi je prevodio Freuda na francuski jezik. Obrazovao se u licejima u Bourgesu i Parizu. Studirao je filozofiju na École normale supérieure. Nakon diplome zaposljen je 1927. na Francuskome institutu u Pragu, gdje ostaje do 1932. Doktorirao je na Sorboni s temom *L'odyssée de la conscience dans la dernière philosophie de Schelling* (Alcan, Pariz, 1933). Uz Schellinga i Nietzschea njegov je glavni filozofski uzor Henri Bergson.

Bavio se povijesu filozofije i djelima Platona, Aristotela, stoika, sv. Augustina, Descartesa, Pascala, Spinoze, Leibniza, Unamuna, Kierkegaarda. Uz proučavanje književnosti Gogolja, Shakespearea, Heinera, Mallarméa, Baudelairea, Pirandella, Gideia, intenzivno se posvetio glazbi i slikarstvu. Kao muzikolog napisao je mnogo monografija iz povijesti glazbe 20. stoljeća (Ravel, Debussy, List). Bio je pijanist i glazbeni pedagog. Njegovu je školu muzikologije i glazbene pedagogije slijedio njegov učenik – kompozitor i koncertni pijanist – Michel Sogny.

Poučavao je filozofiju u srednjoškolskim ustanovama u Toulousu i Lilleu do 1940. Nakon nacističke okupacije Francuske višjevrska ga vlada otpušta s posla zbog židovskog podrijetla. U Parizu sve vrijeme okupacije živi poput sjene, izbjegavajući deportaciju u koncentracijske logore. Pripadnik je Pokreta otpora. Piše filozofska i muzikologiska djela, sklad glazbu i podučava učenike u ilegalu. Nakon završetka rata izabran je 1951. za profesora na Sorboni na katedri Filozofija moral. Umro je 6. lipnja 1985. u Parizu.

Objavio je ova djela iz filozofije: *Henri Bergson; L'odyssée de la conscience dans la dernière philosophie de Schelling; La Mauvaise conscience; L'Ironie; L'Alternative; Du mensonge; Le Mal; L'Austerité et le vie morale; Philosophie première: introduction à une philosophie du "Presque"; L'Aventure; La Mort; Le Pardon; Pardonner; Traité de vertus; L'Ennui; Serieux; Le Paradoxe de la morale*.

U suvremenoj francuskoj filozofiji mišljenje i djelo Vladimira Jankélévitcha obilježeno je paradoksom. Što se manje o njemu govori, to se više njegove ideje pokazuju odlučnim za razumijevanje temeljnih problema čovje-

ka u doba sumraka egzistencije. Golemo filozofisko i muzikološko djelo tog „filozofa života“ koji je mislio paradoksalnu egz-

istenciju Drugoga, nadilazeći okvir filozofije egzistencije i egzistencijalizma, kao da tek iščekuje svoje vjerodostojne tumače. Zašto je tomu tako? Mogući je odgovor takoder obilježen paradoksom. Uostalom, to je ključan pojam njegove filozofije i istodobno riječ naslova jedne od njegovih važnih knjiga *Le Paradoxe de la morale (Paradoxe moral)*.

Poput gotovo cijele suvremene francuske filozofije – od Sartrea preko Derride do Badioua – Jankélévitch je istinski moguć kao „filozof života“ tek iz dijaloga s njemačkom filozofijom i kulturom, koju je, kao što je poznato, na radikalnan način zauvijek odbacio nakon spoznaje o nacističkom genocidu nad Židovima u koncentracijskim logorima. To kontroverzno područje raskida s jednim europskim izvorom smisla povijesti kao što je njemačka filozofija i kultura do danas se smatra naknadnom odlukom mislioca. Drugim riječima, Jankélévitch je sukob s njemačkim duhom, prema tumačima i vlastitome samozumijevanju, okončao na radikalnan način tek potvrdom činjenice postojanja Auschwitza i vlastitom obiteljskom tragedijom. Rijetko se govori da je to bio završni čin nečega što je tomu prethodilo. Suvremena francuska filozofija u 20. stoljeću, unatoč pozivanju na Bergsona kao ključnog filozofa moderne i prvi Jankélévitchev autoritet, nije određena pozitivnim odnosom spram vlastite tradicije od Descartesa do Bergsona, već kritičkim dijalogom s njemačkom filozofijom. Najvažniji poticaj za to bila su predavanja Alexandra Kojevea o Hegelu dvadesetih godina 20. stoljeća.

Paradoks je, dakle, u tome što je mišljenje Jankélévitcha kao „filozofa života“ iz obzora filozofije egzistencije bjeđedano iz tradicije koju je sam izbrisao. Kojeve je razotkrio put traganja za čistoćom egzistencije iz Hegelovih spisa, kao put otvaranja životnosti života s onu stranu dijalektike sustava. Posve je drugorazredni argument da je Jankélévitch tipičan primjer rafiniranosti francuskog stilu eseistike protiv disciplinarne strogosti njemačkog filozofiranja, unutar kojeg jedino Schopenhauer i Nietzsche čine iznimke koje potvrđuju pravilo. Zar nije isti slučaj s Derridom?

u filozofijom egzistencije. Neupitna je vjerodostojnost Jankélévitcheva puta. On nije eklektik ni epigon. U svim se njegovim ogledima i raspravama može razabrati ton izvornoga mislioca. U svjetlu dalekosežno važne rasprave Jankélévitch razvija postavku da je Simmelova filozofija života, Spenglerova faustovska filozofija povijesti i Keyserlingov kulturni pesimizam dosljedni rezultat raspada metafizičke strukture njemačkog duha. Misticizam i iracionalizam upravo su ti fatalni rezultati priče o vitalizmu duha koji potrebuje adresata svoje realizacije. Njemački narod postaje biologičko-nacionalni sklop puta u barbarstvo. Put je pripreden filozofijom i kulturom. Zato je formulacija o „tragediji naše kulture“ ključna za razumijevanje Jankélévitcheva pripadnika počinjatelja kao što je to slučaj sa suvremenim Nijemcima? Naravno, to nije tek jedino važno za odnos Židova i Nijemaca. Rekao bi Marx u jednom prekrenutom političkom spisu – *de te fabula narratur!* Posrijedi je rasprava o nečemu što pogada sve, univerzalno. To više što postaje očigledno da pitanje morala i bezuvjetno Drugoga, čime se Jankélévitch ustrojno bavi u uostalom filozofu židovskoga podrijetla. U svrhemenu francusku mišljenje – Emmanuel Levinas i Jacques Derrida – nije pohranjeno u datoteku zaborava naša civilizacija lascivnoga spektakla i mahnitelje vezanih za fetišizmom ništavila.

„Tragedija naše kulture“ jednostavno je u tome što unutarnji život više ne može uspostaviti susret s biti Zapada. Ono unutarnje u potpunosti je uništeno do derivata misticizma i iracionalizma. Kultura u značenju Herderova sekulariziranog „narodnog duha“ nužno proizlazi iz raspada cjeline novovjekovne subjektivnosti. Tragičnost je kulture stoga posljedica preostatka onog što tek omogućuje kulturi njezin postmetafizički život. A to je otkriće nesvodivosti individualne egzistencije.

U knjizi *Le Paradoxe de la morale (Paradoxe moral)* Jankélévitch će vrhunski paradoks filozofiskog pitanja o smislu egzistencije čovjeka postaviti kao pitanje proturječja bitka i ljubavi. To je proturječje zato što bitak i ljubav nisu suprotnosti, ne supostaje jedno pored drugoga, nego jedno u drugome. Stvaralačka ljubav potrebuje prepreku u sebi samoj. Bitak je mogućnost i granica svakoga prekoraćenja prepreke. Nije moguće ljubiti a da se ne bude. Jankélévitcheva filozofija vraća stvar na početak. Kako je uopće moguća filozofija moral? Tako što se moral u posljednjoj instanciji pokazuje kao ono dobro što bitak čini bitkom, a čovjek u njegovoj egzistenciji čovjekom. Od doktora Schellinga do eseta o ironiji, dekadenciji, laži, istini, oprostu, ljubavi i smrti vodio je put razumijevanja hrkosti egzistencijalne baćenosti čovjeka u svijet prepun zla. „Tragedija naše kulture“ bila je početak prevladavanja onog filozofije nedostojnog – misticizma i iracionalizma. Vladimir Jankélévitch u radikalnom je razračunavanju s njemačkom filozofijom i kulturom dospio na put autentičnog mislioca paradoksa egzistencije Drugoga.

U posljednje vrijeme, a osobito je to u svezu s razumijevanjem filozofiskoga shvaćanja pojma oprosta krvnje za počinjeni genocid nad židovskim narodom u doba Šoe/Holokausta, kao i općenito u univerzalnom smislu prevladavanja sukoba između naroda, religija, kultura u globalnom svijetu razlika, u središte interesa dolaze dvije Jankélévitcheve knjige. Obje pripadaju etičkoj perspektivi mišljenja. Na to je s pravom upozorio Jacques Derrida u razgovoru kod pitanja o kozmopolitskoj pravednosti, krvnji i oprostu. Riječ je, dakle, o Jankélévitchevim knjigama *Le Pardon (Oprost)* iz 1967. te *L'impréscriptible* iz 1971., koja se na engleskom pojavila pod naslovom *Should We Pardon Them?* 1996. u poznatom *Critical Inquiry*, br. 22. Sve to valja spomenuti zato što

U raspravi i polemici s njegovim stajalištem Derrida je izgradio svoj stav o dekonstrukciji pojma oprosta. Bez toga nije moguće djelovati s pomoću pojmove slobode, pravednosti i ljubavi kao bestemeljnih temelja kozmopolitskoga svijeta. Zašto je Jankélévitcheva mišljenje o oprostu krvnje Nijemcima paradoksalno i ujedno proturječno? Podsetimo na činjenice. U knjizi *Oprost* iz 1967. zauzeo je stav sukladan židovsko-kršćanskome pojmu oprosta kao uvjeta mogućnosti suživota u solidarnosti naroda i kultura u nadolazećoj budućnosti. Već smo vidjeli koliko je njegov stav spram njemačke kulture bio bezobzirno radikaljan nakon Auschwitza. Cini se da je takav apsolutni stav ne samo teško etički obranjiv polazeci od temelja židovsko-kršćanske eshatologije nego je u svojoj tvrdokornosti gotovo čak i smetnja za buduće odnose mogućeg povjerenja i dijaloga naroda nakon ratova, genocida i etničkih čišćenja. No nije prošlo dugo

vremena, a Jankélévitch će iznova smatrati da nema mogućnosti oprosta krvnje krvniku sve dok ne prizna apsolutnu i bezuvjetnu osobnu i kolektivnu odgovornost za zločine protiv Židova tijekom Šoe/Holokausta. Kako razumjeti taj etički fundamentalizam koji polazi od onoga što čini etiku živom prisutnošću strasti i osjećaja, a ne umnom strogošću vjere u moć moralnoga Zakona, kao što je to uspostavio Kant i ostao do danas svojevrsnim svjetionikom nade za budućnost s obzirom na pitanje odnosa krvnje i oprosta u mogućem kozmopolitskom svijetu budućnosti?

Očito je da Jankélévitch polazi od „realnosti“ stanja onih koji za svoju krvnju nikad nisu zatražili oprost. Štoviše, nikad uistinu nije ni došlo do nacionalno-etičke katarze Nijemaca koja bi Židovima omogućila uzvratni čin operativnosti u kojem se židovima moguće učiniti uopravdu. U svrhemenu francusku mišljenje – Emmanuel Levinas i Jacques Derrida – nije pohranjeno u datoteku zaborava naša civilizacija lascivnoga spektakla i mahnitelje vezanih za fetišizmom ništavila. No nije Jankélévitch argument u ovoj etičko-političkoj polemici nešto „skandalozno“ kada tvrdi da oprost Nijemcima za genocid nad Židovima ne može biti uopće etički opravдан. Slično je tvrdila i Hannah Arendt. Ona je, naime, pokazala da je Šoa/Holokaust ono što se naziva dijabolickim ili radikalnim zlom u povijesti bez presedana. Budući da nije riječ o zločinu tek protiv Židova kao naroda i kulture/religije, već protiv čovječnosti, onda je samorazumljivo da se kaznena odgovornost spram krvnje počinjatelja mora sumjerljivo pronaći u odgovoru na razmjere takva apsolutnoga zla. Jankélévitch je, dakle, drugim argumentima nastavio ono što je Arendtova i tvrdila. Zbog toga je na paradoksalan način, kao etički misilac prihvatio naposljetku logiku političkoga razumijevanja biti stvari. Oprost nije moguć bez bezuvjetne kaznene i političke odgovornosti svih koji su sudjelovali izravno ili neizravno u kolektivnim zločinima protiv Židova i protiv čovječnosti. Može li se uopće izići iz te aporije etike i politike, krvnje i oprosta, što je u filozofiskim raspravama potkнуuto dijalogom Derride i Jankélévitcha te se nastavlja i danas u drugome kontekstu? Konačnog odgovora nema. Jer nije tek riječ o primjeni židovsko-kršćanskoga etičkoga mišljenja u suvremenoj politici bremenitoj svim mogućim sukobima, od političkih do kulturnih. Daleko je važnije razumjeti kako i zašto u suvremenom svijetu ono što nas progoni kao furija sablasti nije tek čudoviti događaj vladavine zla u povijesti, već ponajprije strah od budućnosti koja nije vjerodostojno polje mogućeg bez volje za drukčijim činom oprosta kao političke gste potmirenja medu nekoj zaračenim narodima i državama. Takvih je gesta danas uistinu premalo. Gotovo da su potstale rijetkost, a znaće toliko mnogo, pod uvjetom da su iskrene i da ih prati ono što je ipak Jankélévitch, taj misilac egzistencijalnoga usuda ljudske slobode i paradoksa moralna, dobro znao: da je nužno umjesto oprosta pitanje bezuvjetnog etičkoga odnosa spram Drugoga u doba njegova progona na rubove života i smrti. Ne živi se, dakako, od velikih gesti pomirenja. Na njihova simbolička vrijednost zauvijek ostaje u kolektivnome sjećanju povijesti poput poklonstva Willyja Brandta u Varšavi 7. prosinca 1970. žrtvama Hitlerova nacističkoga stroja genocida.

80. obljetnica smrti Lava D. Trockog

Crveni bič revolucije

Pod (1): Premda je posljednjih desetljeća gurnuta na marginu, ostavština Trockog odolijeva zubu vremena poput fantastične egipatske piramide. Ujedno, ona u sebi krije mnoge tajne kojih bi razrješenje omogućilo da jasnije sagledamo ne tako davnu prošlost te da na nov način razmislimo o budućnosti i vremenima koja dolaze

Piše Jaroslav Pecnik

Uz Lenjinu i Staljinu, Tro

(re)organizirati međunarodni radnički revolucionarni pokret i vratiti ga izvornom marksističkom učenju, da-kako oplemenjenu trockizmom kao bitnom komponentom. Uoči Oktobarske revolucije, pa sve do otvorenoga, dramatičnog sukoba sa Staljinom, Trocki je kao jedan od najobrazovanih protagonistovljičevički i opće tzv. lijeve intelektualne scene, uz obnašanje najvažnijih partijskih dužnosti, razvio i golemu teorijsko-publicističku djelatnost, tako da su u razdoblju 1925–1927. u SSSR-u bila objavljena njegova sabrana djela (u više od dvadeset svezaka), a u emigraciji je nastavio još intenzivnije pisati (objavljivao je uglavnom na njemačkom, francuskom, engleskom i ruskom jeziku), tako da njegova kompletna djela broje gotovo pedeset knjiga. Nakon što je bio prognaan iz zemlje, sve su njegove knjige bile povućene iz biblioteka, a iz enciklopedije i partijskih publikacija bile su izbačene ili retuširane sve njegove fotografije, što je bila jasna poruka svima: u Rusiji se njegovo ime ne smije spominjati, zapravo mora se izbrisati iz povijesti i zabaviti da je ikada postojao.

Dok su u tzv. prvoj ruskoj fazi nastala važna djela Trockog kao što su: *Naša revolucija* (1906), *Terorizam i komunizam* (1920), *Literatura i revolucija* (1923) te *Novi kurs* (1924), u drugoj tzv. egzilnoj fazi stvaralaštva napisao je knjige (*Permanentna revolucija*, 1930, trosvećana *Povijest ruske revolucije*, 1931/33, i *Izdana revolucija* u dva sveska, 1936/37), koje do danas usprkos protoku vremena i temeljito preobrazbi međunarodne političke scene, zapravo svijeta upoče, nisu izgubile na aktualnosti. U opsežnoj trosvećanoj, do sada možda najbolje napisanoj monografiji o Trockom Isaak Deutscher (*Naoružani prorok, Razoružani prorok i Prognani prorok*), možemo kronološki precizno pratiti svekoliki politički i teorijski razvoj te u svakom pogledu nesvakidašnje i originalne pojave koja je danas (po)malu gurnuta na marginu, ali čija misao o(p)staje poput fantastične i monumentalne egipatske piramide, tj. uporno odolijeva zubu vremena, a ujedno i dalje se krije mnoge tajne kojih bi razriješenje uvelike omogućilo da jasnije sagledamo svoju ne tako davnnu prošlost, ali i da nas potakne da na nov način razmislimo o budućnosti i neizvjesnim vremenima koja dolaze. Trocki je nedovjedno bio osoba profetskih sposobnosti, pa čak i onda kada je grijeo; nije bio samo *enfant terrible* revolucionarnog pokreta nego i revolucionarni heretik i snažni vizionar koji je svojim idejama možda mogao promijeniti i sam tok povijesti.

Lav (Lejb) Davidović Bronštajn rođen je 1879. u selu Janovki (Hersonska gubernija) na velikom obiteljskom imanju; naime njegov je otac bio jedan od malobrojnih Židova zemljoposjednika u carskoj Rusiji, ugledan i poštovan u zajednici. Lav je pohađao židovsku školu, potom i realnu gimnaziju u Odesi i Nikolajevki, da bi na koncu upisao studij matematike. Ubrzo se uključio u revolucionarni pokret na sveučilištu, osnovao kružak (Južnoruski radnički savez), a 1897. priključio se socijal-demokratskom pokretu. To je ujedno bilo vrijeme njegova intenzivnog proučavanja marksističke literature. Tijekom 1898. poljica je razotkrila revolucionarnu grupu, uhiutila Trockog, a potom ga prognaula u Sibir (Ust-Kut u Irkutskoj guberniji), gdje se i ozenoj Aleksandrom Sokołovskom, ali brak nije dugo trajao (drugi put oženio se u emigraciji Natalijom Sjedovom). Za vrijeme prve progonstva Trocki je počeo pisati članke različitih sadržaja (od ekonomije do književnosti) u tamošnjim irkutskim novinama, a nakon dugih priprema, u kolovozu 1902., pod lažnim imenom Trocki (koje poslije za stalno preuzima) pobegao je iz zemlje u inozemstvo, prvo u Beč i Pariz, a potom u London, gdje se javio Lenjinu, koji ga je uveo u krug tada najvidenijih ruskih intelektualaca lijeve orientacije (Georgij Plehanov, Fjodor Dan, Julije Martov i Veli Zasulič). Počeo je suradivati u Lenjinovu glasilu *Iskra*, a sudjelovao je i u radu II. kongresa RSDRP (Ruska socijaldemokratska radnička partija) i priklonio se tzv. menjiševičkoj struci, za koju je 1904. napisao i brošuru *Naši politički zadaci*, koju su kasnije mnogi provalzali manifestom ruskog menjiševizma. U brošuri je kritizirao Lenjinov projekt demokratskog centralizma, ali ubrzo se razišao i s menjiševičkim vodama, kritizirajući Martova da popušta liberalno-gradanskim krugovima, koji je smatrali da im pripada vodeće mjesto u nadolazećoj ruskoj buržoaskoj revoluciji. Trocki je, slično Lenjinu, upozoravao na njihovu „kontrarevolucionarnu“ ulogu i subjektom je revolucije smatrao proletarijat. A kada je 1905. u Rusiji izbila revolucija, Trocki se (pod lažnim imenom Janovski) vratio u Petrograd i ubrzo se nametnuo kao vođa tamošnjega gradskog sovjeta radničkih de-

putata. Poticajnim proglašima i manifestima, polemički intoniranim člancima (tiskao ih je u *Ruskim novinama* koje je izдавao zajedno sa svojim istomišljenikom Alek-sandrom Parvusom, tj. Israelem Helfandom, čija je uloga u ruskoj revoluciji za mnoge krajnje dvojbenja) preraštao je u prepoznatljivu nacionalnu figuru lijeve scene, karičničnoga radničkog tribuna, ili kako je to zapisao Anatolij Lunačarski (prvi sovjetski komesar za kulturu, znanost i prosvjetu) „zadobio je na popularnosti u masama više od bilo koga drugog“. Praktički od tada Trocki se nalazio u prvim redovima revolucionarnog pokreta, a zanimljivo je napomenuti da iz tog razdoblja datiraju i njegovi teorijski radovi o permanentnoj revoluciji (osmislijeni zajedno s Parvusom) koji su poslije postali osnovom njegova učenja, tj. trockizma kao zasebnog marksističkog pravca. U nizu tzv. principijelnih pitanja Trocki se razilazio s menjiševicima, ali i boljiševicima; zapravo nastojao je zadržati distancu prema sukobljenim frakcijama, uzdići se iznad tih borbi i pokušati ih usmjeriti pomirenju i ujedinjenju, naravno pod svojim vodstvom. U konačnici trockizam je bio definiran kao pokušaj da se načini rez između Marxova i Lenjina nasljeda, a poslije da se ukaže i na povijesne posljedice tog nasljeda, prije svega otjelotvorena u kritici sovjetskog totalitarizma. Trocki je smatrao da revolucija u Rusiji neće pobijediti bez pomoći razvijenog europskog proletarijata i utoliko je „sudbina ruske revolucije bila povezana s europskom“; no problem je bio u tome što je u to doba u njegovoj zemlji radnička klasa bila izrazito malobrojna, a golem dio populacije činili su seljaci (muži), kojima su klasični interesi bili posve različiti od radničkih.

Teško je pretpostaviti bi li pobjeda Trockog nad Staljinom donijela bitne promjene u historijskim procesima radanja socijalizma. Možda ne bi bili ubijeni mnogi pozнатi pisci i umjetnici, ali ne treba zanemariti činjenice kako je upravo Trocki bio jedan od projektanata boljiševičke revolucije i katastrofalnih destrukcija koje je utjelovila Crvena armija, obračunavajući se bez milosti sa svim protivnicima i suputnicima revolucije

Nakon što je u prosincu 1905. Petrogradski sovjet intervencijom carske vojske bio ukinut, Trocki se ubrzo ponovno našao u zatoru; nakon velikog sudskog procesa 1907. bio je protjeran u Sibir, ali prilikom deportacije uspio je pobjeći i napustiti zemlju. Ponovno se našao u Londonu, a zatim u Parizu, gdje je boravio sve do 1916., kada je francuska vlada zabranila izlaženje lista lijevih socijalista *Naša riječ* (s kojim je suradivao) i tako ga prisilila da napusti zemlju i otputuje u SAD, gdje se uključio u rad lijeve ruske emigrante ke kolonije (Buharin, Vodarski i Urički), koja je u New Yorku izdavala list *Novi svijet*. Za vrijeme druge emigracije Trocki je vodio burne polemike s Lenjinom, koji ga je u toj borbi za prevlast na ruskoj ljevici nazivao najpogrđnjim imenima; istina, ni Trocki nemu nije ostajao dužan. Ali nakon tzv. Februarске revolucije 1917. kada su se, prvo Lenjin, a potom i Trocki (mjeseč dana poslije) vratili u Rusiju (oba oduševljeno dočekana), to ih nije priječilo da postanu saveznici. Odmah po dolasku u domovinu, na VI. kongresu RSDRP-a, Trocki je bio izabran u CK nakon što se sa svojom skupinom tzv. mežrajonacima (kojoj su pripadali Anatolij Lunačarski i Adolf Joffe i koja je nastojala izmiriti boljiševike i menjiševike) priključio Lenjinovu struci, a nakon toga je u rujnu 1917. (slično kao i 1905.) bio izabran za predsjednika Petrogradskog sovjeta, kada, kako kaže Deutscher, „počinje najburnije i najblistavije razdoblje njegove biografije“. U dramatičnim danima revolucije Trocki je uz Lenjina bio ključna osoba; sama je sebe video kao ruskog Dantona koji gvozdenom šakom guši antaboljičke pobune i raskošnim govorničkim talentom poziva na „odlučnost i smjelost u provođenju revolucionarne pravde“. U najtežoj situaciji za zemlju, nakon

što su joj dojučerašnji ratni saveznici okrenuli leđa (jer su boljiševici tražili trenutni prekid rata i mir), Trocki je u funkciji komesara za vanjske poslove s Nijemcima pregovarao o separatnom primirju. Ali, uvjeren kako će u Njemačkoj i Austriji buknuti radnička revolucija, koja će srušiti imperijalistički poredak, odugovlačio je, suprotno Lenjinovim instrukcijama, s pregovorima, vodio je politiku ni rata ni mira, što se pokazalo velikom pogreškom. Njemačka carska vojska pokrenula je veliku ofenzivu i kada je zaprijetio padom Petrograda, a samim time i ruske revolucije, sovjetska je vlast bila prisiljena s Berlinom sklopiti mir i daleko nepovoljnijim okolnostima. Stoga je u ožujku 1918., zbog izrazitih organizacijskih sposobnosti, bio imenovan komesarom za vojne poslove i tu je pokazao sav svoj raskošni praktični talent; čvrstom je disciplinom i krutom organizacijom stvorio Crvenu armiju (slomio je sve samovoljne lokalne lidere i neposlusne partizanske pokrete); u kratkom vremenu povećao je broj pripadnika vojske s jednog na pet milijuna ljudi. Anđažirao je bivše carske časnike (usprkos protivljenju radikalnih komunista) znajući kako bez njihovih vojnih znanja revolucija neće pobijediti u gradanskom ratu, jednom od najkrvavijih u povijesti čovječanstva. Naime, sovjetska vlast i država bile su okružene sa svih strana, bježlogardeći potpomognuti silama Antante imali su izrazitu premoć i činilo se da je samo pitanje vremena kada će slomiti revolucionare. Upravo u tim dramatičnim trenucima Trocki je odigrao presudnu ulogu; svojim je oklopnim vlakom (u dvije godine prešao je više od sto tisuća vrsta), sa svojih tristo odabranih konjanika, poznatih po hrabrosti, ali i nemilosrdnosti, obilazio bojišnici diljem Rusije, svojim je govorima nadahnjivao kolebljive i uplašene, a sam je u prvim redovima sudjelovao u brojnim borbama. Neposlusne ili nesposobne časnike, kao i sve desertere, drakonski je kažnjavao (masovna strijeljanja) i tako je utjerujući strah i poslušnost uviđao i red u vojne postrojbe. Zbog njegove hrabrosti, energičnosti, ali i nemilosrdnosti, provalzili su ga „crvenim bićem revolucije“, a po svršetku gradanskog rata slične je postupke militarizacije želio prenijeti i na organizaciju privrede, smatrajući kako se samo strogom disciplinom, tzv. revolucionarnim asketizmom, može konsolidirati kotačna i dramatična situacija u zemlji, odnosno pobijediti u borbi za bolji i pravedniji svijet. Ali nakon pobune mornara i vojnika u Kronstadtu (1921) i brojnih seljačkih buna (Trocki je prema seljaštvu iskazivao izraziti zazor), Lenjin je shvatio da se mora omekšati politički pristup sva-kodnevnom životu i tada se iznova radaju nesporazumi s Trockim. Našao se u manjini i privremeno se povukao s pozicije tzv. vojnog komunizma, smatrajući to samo taktički odstupanjem, ali kako se Lenjin (nakon atentata 1918.) zdravstveno stanje počelo rapidno pogoršavati i sve se više povlačio iz javnog života, unutar partijskog vodstva počela je ostra borba za njegova nasljednika. Na koncu su se iskristalizirale dvije linije: Staljinova i Trockog i u toj borbi Trocki je napravio veliku pogrešku, podcijenio je protivnika. Staljina je smatrao mediokritetom, beznačajnim likom, dok je s druge strane Staljin osjećao i strahopštovanje i prezir prema svom opONENTU, jer Trocki je bio sve ono što je i sam želio, a nije mogao biti; jednostavno nije raspolažao snagom inteligencije i superiornog uma, obrazovanjem i buntovnom hrabrošću Lava Davidovića. Ali, s druge strane, Staljin je bio daleko lukaviji i pokvareniji i u borbi za prevlast koristio se svim vrstama podmetanja, ucjenama, ali i podmićivanjima, ne bi tako pridobio potrebnu većinu partijskog aparata za sebe. Trocki se uopće nije obazirao na Staljina, ignorirao ga je, uvjeren u svoju superiornost i pobedu, ali treba podsjetiti da je do prvoga većeg sukoba između njih došlo 1920. tijekom sovjetskog vojnog pohoda u Poljskoj, kada su Trocki i Tuhačevski usmjerili crvenoarmejce na osvajanje Varšave. Međutim, Staljin ih je izigrao jer im nije pravovremeno poslao u ispmoč svoje postrojbe kojima je zapovijedao, već se okrenuo osvajanju Lavova kako bi za sebe prigrabio dio vojne slave. Plan osvajanja Varšave je tako propao, a Trocki i Tuhačevski požalili su se Lenjinu na Staljinova ponosašću, što im ovaj nikada nije zaboravio i na kraju im se osvetio, obojicu osudivši na smrt. Zapravo, od tada je Trocki koristio svaku prigodu da javno ponovi Staljinu, prikazujući ga kao neobrazovanog i nesposobnog birokrata, a upravo to podcjenjivanje budućem „velikom vodiču“ sovjetske partije i države donjelo je veliku prednost. U siječnju 1924., kada je Staljin već organizacijski (o)vladao strukturama srednjeg i nižeg partijskog članstva (ali još je Lenjin bio živ i imao je nesporni autoritet), Trocki i njegovi sljedbenici (uglav-

nom intelektualci) bili su osuđeni za tzv. politička skretnja s partijske linije i praktički od tada je počela njegova detronizacija s vrha vlasti. Zapravo, čuveni Lenjinov „testament“ (zapravo radio se o tri pisma) upućen Kongresu RKP(b) u kojem je upozoravao kako je „Staljin u svojim rukama koncentrirao silnu vlast, a nije siguran da će biti kadač prepoznati postupati s njom“, dok je Trockog proglašio „najspasobnijim čovjekom u CK-u, ali odveć samouverenim“. Staljinovim manipulacijama nikada nije bio pročitan na službenim sjednicama XIII. kongresa RKP(b). Istina, Staljin ga nije mogao sakriti, ali uz pomoć Zinovjeva i Kamenjeva (koji su također željeli eliminirati Trockog iz borbe za vlast, smatrajući ga opasnijim rivalom od Staljina), izradio je da se pismo čita na zatvorenim sjednicama pojedinih delegacija, uz zabranu da se o njemu izjašnjavaju, tako da tekst „oporuke“ nije ništa u završni zapisnik kongresa. Trocki je praktički tek na kongresu saznao za sadržaj pisma, ali tada je već bilo kasno, Staljin je već odradio sve i time ga onemogućio u poduzimanju nekih ozbiljnijih (ili) efikasnijih političkih protuakcija. Kasnije, u emigraciji, Trocki je pisao kako ona da ga je Lenjin želio predložiti za svog zamjenika, ali da je to Staljin svojim makinacijama sprječio. Međutim, kako god bilo, već iduće, 1925. godine Trocki je bio smijenjen s funkcije predsjednika Revolucionarnog vojnog savjeta, a do 1927. isključili su ga iz Politbiroa, a potom i CK KPSS. Na koncu, 1929. deportirali su ga iz zemlje u Tursku, gdje se nastanio u Bjukadu, gradiću na obali Mramornog mora, gdje je proveo četiri godine i objavio svoju autobiografiju *Moj život* (Berlin, 1930). U egzilu je počeo izgraditi i glasovati *Bulletin opozicije*, a u Parizu 1929. objavio je *Pismo radničima SSSR-a* u kojem je skicirao Staljina kao krvoloka, a stalinizam kao zločinački sustav i pozvao radnike da mu okrenu leđa i vrate se izvornu Lenjinovu mislu. U opsežnoj *Povijesti ruske revolucije*, tiskanoj u Berlinu, napisanu kako bi trockizam prikazao kao jedini legitimni nastavak Oktobra, nastojao se predstaviti kao vjerni Lenjinov suradnik (zanemarivši prijašnju brojnu razilaženja, i tvrdeći da je Uljanov uvažavao njegov autoritet), a istodobno je Staljin, Kamenjeva, Zinovjeva i Buharinu nazvao „nesposobnim epigonima“. Staljinizam je identificirao s osobnom diktaturom koja je izdala svjetsku revoluciju, okrenuvši se izgradnjom tzv. socijalizma u jednoj zemlji, a ruska je revolucija trebala biti, tvrdio je Trocki. Policija je uhiutila atentatora, a nakon dvadeset godišnjine kazne Mercader se vratio u Moskvu, gdje je bio dočekan kao heroj. Smrt Trockog imala je veliki odjek u svijetu i njegovu kuću, pretvorenu u pravu tvrdavu koju su čuvali njegove naoružane pristaše i uspiješno ubiti Trockog. Policija je uhiutila atentatora, a nakon dvadeset godišnjine kazne Mercader se vratio u Moskvu, gdje je bio dočekan kao heroj. Smrt Trockog imala je veliki odjek u svijetu i njegovu kuću, pretvorenu u pravu tvrdavu koju su čuvali njegove naoružane pristaše i uspiješno ubiti Trockog. Policija je uhiutila atentatora, a nakon dvadeset godišnjine kazne Mercader se vratio u Moskvu, gdje je bio dočekan kao heroj. Smrt Trockog imala je veliki odjek u svijetu i njegovu kuću, pretvorenu u pravu tvrdavu koju su čuvali njegove naoružane pristaše i uspiješno ubiti Trockog. Policija je uhiutila atentatora, a nakon dvadeset godišnjine kazne Mercader se vratio u Moskvu, gdje je bio dočekan kao heroj. Smrt Trockog imala je veliki odjek u svijetu i njegovu kuću, pretvorenu u pravu tvrdavu koju su čuvali njegove naoružane pristaše i uspiješno ubiti Trockog. Policija je uhiutila atentatora, a nakon dvadeset godišnjine kazne Mercader se vratio u Moskvu, gdje je bio dočekan kao heroj. Smrt Trockog imala je veliki odjek u svijetu i njegovu kuću, pretvorenu u pravu tvrdavu koju su čuvali njegove naoružane pristaše i uspiješno ubiti Trockog. Policija je uhiutila atentatora, a nakon dvadeset godišnjine kazne Mercader se vratio u Moskvu, gdje je bio dočekan kao heroj. Smrt Trockog imala je veliki odjek u svijetu i njegovu kuću, pretvorenu u pravu tvrdavu koju su čuvali njegove naoružane pristaše i uspiješno ubiti Trockog. Policija je uhiutila atentatora, a nakon dvadeset godišnjine kazne Mercader se vratio u Moskvu, gdje je bio dočekan kao heroj. Smrt Trockog imala je veliki odjek u svijetu i njegovu kuću, pretvorenu u pravu tvrdavu koju su čuvali njegove naoružane pristaše i uspiješno ubiti Trockog. Policija je uhiutila atentatora, a nakon dvadeset godišnjine kazne Mercader se vratio u Moskvu, gdje je bio dočekan kao heroj. Smrt Trockog imala je veliki odjek u svijetu i njegovu kuću, pretvorenu u pravu tvrdavu koju su čuvali njegove naoružane pristaše i uspiješno ubiti Trockog. Policija je uhiutila atentatora, a nakon dvadeset godišnjine kazne Mercader se vratio u Moskvu, gdje je bio dočekan kao heroj. Smrt Trockog imala je veliki odjek u svijetu i njegovu kuću, pretvorenu u pravu tvrdavu koju su čuvali njegove naoružane pristaše i uspiješno ubiti Trockog. Policija je uhiutila atentatora, a nakon dvadeset godišnjine kazne Mercader se vratio u Moskvu, gdje je bio dočekan kao heroj. Smrt Trockog imala je veliki odjek u svijetu i njegovu kuću, pretvorenu u pravu tvrdavu koju su čuvali njegove naoružane pristaše i uspiješno ubiti Trockog. Policija je uhiutila atentatora, a nak

larna obitelj Merz. Njezini su pripadnici koncem 19. stoljeća (prva scena događa se na sam Božić 1899) poslovni ljudi, tvorničari, liječnici, sveučilišni profesori, muzičari. Obitelj je asimilirana i neki su u miješanim brakovima. Njihova su djeca za svaki slučaj krštena i obrezana. Kad se digne zastor, upoznajemo obitelj Merz okupljenu na božićnom ručku. U takvoj izmiješanoj kozmopolitskoj obitelji dogodi se da djeca okrune božićno stablo Davidovom zvjezdom. To je vrijeme puno nade. Razgovora se o kulturnim senzacijama, neki su za, neki protiv Herzlohe ideje o židovskoj državi, polemizira se o zadnjoj Schmitzlerovoj državi, Freudovim teorijama, Klimtovim portretima, visokoj matematici, jer znanost je uvijek omiljena Stoppardova tema. Jedan od glavnih likova, otac obitelji i tvorničar, Herman Merz, govori o dolasku novog stoljeća, novim otkrićima, poslovnim mogućnostima multinacionalne monarhije. No, uza sve blagostanje, nesigurnost i gorčina prevladaju na kraju prizora, kad u sukobu s austrijskim oficirom, ljubavnikom njegove supruge Gretel, izbjegne površinu latentni, ali uvijek prisutan antisemitizam. Jer kad Herman izazove časnika Friza na dvoboju da bi obranio svoju čast, ovaj odbija jer pravila njegove pukovnije zabranjuju dvoboj sa Židovima. Oni naime nemaju časti, pri ih se i ne može uvrijediti, a to vrijedi i za njihovu djecu. Poniženi Herman pita se o smislu njihova nastojanja da budu dio takva društva.

U sljedećoj sceni, godina je 1924, u istoj dnevnoj sobi, sad već pomalo osiromašenoj, nova generacija Merzovih okupljena je oko rituala obreživanja novorođenoga člana obitelji. Na zidu je i dalje veliki Klimtov portret sadašnje matrone obitelji, Greti Merz, porijeklom katoličkinja i supruge biznismena Hermanna Merza. Dok mladi vode razgovore o novim idejama, ne tako davnog prošlosti su rat u kojem su neki članovi obitelji poginuli, neki preživjeli obogaljeni, dok je nekoč moćna monarhija osakaćena i svedena na malu austrijsku republiku. Otac obitelji Herman Merz tuži se da posao ne cvate u tako smanjenoj zemlji, koja je izgubila nekoč veliko milijunska tržište. Osiromašena

preseljenje na Istok. Cak i jedini spas, mogućnost da se otputuje, nije više opcija, jer nitko nigdje ne želi prihvati Židove. Takav je izlaz moguć samo nekolicini, recimo Freud. Nemoguće je ostati suhih očiju, gledajući scenu u kojoj batahici funkcionar upada s popisom svih članova obitelji, obavlja deložaciju i deportaciju, izlažući ih strahovitim ponjenjima.

Epilog se događa 1955. Opet u istom stanu, gdje uspješniji pisac, posjetitelj iz Engleske, susreće dvoje preživjelih članova nekad brojne obitelji. Kao dijete uspije ih otići u Englesku zahvaljujući ocu Englezu. U tom liku Stoppard se referirao na vlastito podrijetlo.

Stoppard kaže da se na probama, ili prepremjerama, svaki put ponovno rasplakao. I zaista, teško je gledati Le-

Kronika jedne obitelji

Kako je Tomas Straussler postao Tom Stoppard

Uspio sam kao počasni Englez. Ken me vodio u ribolov, naučio voljeti prirodu, govoriti ispravno, poštovati Monarhiju. A sad ovaj korak u prošlost, te stare fotografije, taj mali ožiljak na Zarijinoj ruci, sve to ima emotivnu snagu, ali ne i moć da me povuče ili vrati natrag

(Na stranicama kazališnog programa predstave u kazalištu Wyndham nalazi se i dio autobiografskog teksta Toma Stopparda, uz nekoliko obiteljskih sepija-fotografija s napomenom da je integralni tekst objavljen 1999.)

Prva obiteljska slika iz 1914. predstavlja Tomovu češku obitelj Beck, a ne fiktivnu obitelj Merz. Na slici je sepijska fotografija obiteljske grupe, od kojih su samo dvoje preživjeli Holokaust. Tom o tome kaže:

Kad je moja majka navršila šezdeset godina, zamolio sam je da napiše sve čega se može sjetiti o vremenu do kojeg ne dopire moje sjećanje. Poslao sam joj u kožu uvezanu bilježnicu ne bih li je potaknuo na pisanje. No pogrešno sam prosudio. Nekoliko godina poslije vratila mi ju je ne-taknuta, jer da je to rastrošno, i ispisala nekoliko stranica u jeftinoj školskoj bilježnici.

„Do preseljenja u Englesku“, pisala je, „došlo je tako nago, neplanirano i draštivo da sam, možda podsvjesno, odlučila da je jedini način da se tu staložim i normalno živimo (mislim nas troje), da navučem zavjesu na moj dotadanji život i da otpočem takoreći od početka. Ne znam koliko je to bilo moguće ili realno. Mislim, ne znam da li je bilo opravданo.“

No njezino sjećanje nije mi odmaknulo zavjesu. Majka je to pisala 1981. kad je imala sedamdeset godina, iste godine kad je umro Otto, dječak koji je tu na slici u mornarskoj bluzi. U njezinim bilježkama nema ni spomena o tom njezinim bratu, tako da sam za njegovog postojanja saznao tek poslije. Što se tiče broja i imena njezinih sestara, ili njihove sudsbine, i u tome se sjećanje moje majke pokazalo nedostatno. Pisala je uglavnom o životu prije i poslije udaje za mog oca. I pisala je o njemu. Spominjala je roditelje, očeve, ali ne gdje su i kada su umrli. I nigrde nije spomenula riječ Židov.

zemlja plodno je tlo za nacionalizam i antisemitizam. Te nepobitne činjenice ne vrijede samo za Austrougarsku, jer Stoppard govori današnjoj engleskoj publici. Teško je ne povući paralelu s Brexitom, dok sam u tome čitala i posljedice propasti Jugoslavije. U trećem činu dnevnja soba potpuno je ogoljela i za sve naznočne pitanje židovstva više nije stvar izbora nakon Anschlussa i Klimtovim portretima, visokoj matematici, jer znanost je uvijek omiljena Stoppardova tema. Jedan od glavnih likova, otac obitelji i nacional-socijalista na vlasti. Nekad raskošna dnevna soba, sad potpuno ogoljela, ipak im pruža zadnje utocište od neizvjesnosti koja ih sve očekuje. Strah i beznade prevladavaju, jer svaki put kad netko pozvani na vrata očekuju najgore. Sve što je bilo vrijedno već im je oteto i svi imaju pripremljene mali kofer za najavljeni preseljenje na Istok. Cak i jedini spas, mogućnost da se otputuje, nije više opcija, jer nitko nigdje ne želi prihvati Židove. Takav je izlaz moguć samo nekolicini, recimo Freud. Nemoguće je ostati suhih očiju, gledajući scenu u kojoj batahici funkcionar upada s popisom svih članova obitelji, obavlja deložaciju i deportaciju, izlažući ih strahovitim ponjenjima.

Pisac, redatelj, glumački ansambl od četrdeset članova, uključujući djecu, kao i svih ostalih aktieri zajednički su kreirali predstavu koja će se pamtit. Moram spomenuti da su me režija, konstrukcija drame i scena podsjetili na *Tri zime Tene Štivičić*, prikazane s velikim uspjehom prije nekoliko godina u Nacionalnom kazalištu u Londonu.

Teatar Wyndham u Londonu

opoldstadt i ne ostati duboko potresen. Posebno ako je priča koju Stoppard tematizira i vaša, kao i velike većine žrtvi Holokausta. Indikativno je da se u današnjem času, kad su probudene aveti prošlosti, niknule kao zmijsko sjeme u grčkom mitu, Stoppard oglasio upravo ovom dramom, upozoravajući da se povijest ne smije zaboraviti.

Pisac, redatelj, glumački ansambl od četrdeset članova, uključujući djecu, kao i svih ostalih aktieri zajednički su kreirali predstavu koja će se pamtit. Moram spomenuti da su me režija, konstrukcija drame i scena podsjetili na *Tri zime Tene Štivičić*, prikazane s velikim uspjehom prije nekoliko godina u Nacionalnom kazalištu u Londonu.

Stoppard kaže da se na probama, ili prepremjerama, svaki put ponovno rasplakao. I zaista, teško je gledati Le-

Moravski Židov i engleski pisac: Tom Stoppard

Japanci su bili druga priča. Ubili su mi oca i pokušali sve da potope brod koji je nas ostale vozio u Indiju, ali to nije bilo osobno, nismo bili na popisu, to je bio rat u kojem smo bili na krivom mjestu u krivo vrijeme. Koliko sam shvatio, biti Židov nije joj ništa posebno značilo, dok joj to pitanje nije sve poremetilo i gurnulo je u kaos, duboku tugu i konačno utocište u stranoj zemlji, Engleskoj, kojoj je bila zahvalna da su joj sinovi na sigurnom. Nakon rata moja se majka u Indiji preudala za britansku vojnog oficira Kennetha Stopparda. Umrla je u 85. godini od raka u Devonu u zapadnoj Engleskoj. U Republici Češkoj boravio sam za vrijeme predsjednika Havela. Došao sam na PEN-ovu konferenciju.

Kad sam se jedne večeri kasno vratio u svoj praški hotel iz Pilsena, u lobiju me dočekao mlađi čovjek. Poslije sam saznao da je doputovao iz drugoga grada i da me čekao nekoliko sati. Saznao je iz novina da sam u Pragu. Bilo je već dva ujutra. Nije dobro govorio engleski i nisam mogao razabrati što hoće od mene. Pokazao mi je stari fotografiski album koji je otvorio na pulnu recepciju. Pokazao mi je sliku na kojoj smo bili moj brat Peter i ja s našim psom u vrtu naše prve kuće u Engleskoj. Otkrio sam da je to bio Aleksandar, unuk majčine sestre Berte. Album je bio pun fotografija, uključujući sliku djece obitelji Beck iz 1914. Još me više zapanjila slika moje majke Marte nastala 1927., odjekvene pomodno kao fleperica s ogrlicom, narukvicom na nadlaktici, Carlston-cipelama i u plesnoj haljinu, silno privlačna. Imala je tada šesnaest godina. Sjeća se da je tada vodio dvogodišnjeg Petera u šetnju i držao ga za ruku. Peter je curio nos i Jaroslav mu ga je prisao.

Nakon posjeta sinagogi Pinkas, Jaroslav i Sarka odveli su me na vlak Zlin, udaljen tri do četiri sata vožnje u jugoistočnom smjeru. U vlaku sam otvorio deplijan Židovski spomenici u Moravskoj i Šleziji. Zlin je zavrijedio samo tri retka i dvije natuknice. Židovski segment na mjesnom groblju i kao rodno mjesto engleskoga dramskog pisca Toma Stopparda, pravim imenom Tomas Straussler. (rođen 1937). Njemačka je anektirala Austriju u ožujku 1938., a u rujnu je sporni češki teritorij Sudeta prepusten Hitleru. Iste godine, 19. rujna, moja majka (u bilježkama ona piše da ne pamti nikakva putovanja u inozemstvo jer da sigurno nikad nisu putovali izvan zemlje) dobila je svoj prvi pasoš. U veljači 1939. primila je 30 funti od firme. Gđa Straussler putuje sa svojim suprugom, koji će ostati u Singapuru najmanje tri godine. Dana 14. ožujka Socijalni institut za zdravstvo potvrđuje da su dr. Straussler i njegova obitelj sposobni za život u tropima.

U travnju iste godine devedeset šestogodišnja udovica dr. Alberta, direktorka Batine bolnice, prima me u svom praškom stanu. Prisutne su i njegine kćeri Senta i Zaria. Pričaju mi što se dogodilo 14. ožujka 1939.

Rano ujutro dr. Alberta nazvali su iz uprave Batine tvornice da je njemačka vojska prešla granicu. Njezin je suprug smješta nazavio svu židovske lječnike, pozvao ih u svoju kuću i rekao im da moraju smješta oputovati. Bata je imao tvornice i ispostave u mnogim zemljama, pa su židovski lječnici (Emil drži da ih je bilo petnaest) poslati na dužnost tamо gdje su bili izvan opasnosti. Gospoda Albertova mi pokazuje staru sliku sobe u kojoj su se tada sastali. Ormar s knjigama zauzima veći dio slike. Shvaram da je to ista soba u kojoj sjedim. Njezina mlađa kćer Zaria imala je tada šest godina, ali se sjeća da je poslije sastanka soba bila puna dima.

Sve tri pamte dr. Strausslera. Dvije kćeri mi pričaju da je bio najsimpatičniji među mladim doktorima i da bi uvijek tražile da ih on oblaži kad su imale ospice ili drage dječje bolesti. „Kad bi nam dr. Straussler pričao, znale smo da će sve biti dobro.“ Dr. Straussler je bio ambiciozan i šef ga je favorizirao. „Kad bi bilo problema, moj bi suprug njega zvao i tražio od njega da sredi stvari.“

Kad je Zaria bila vrlo mala, razrezao je ruku na razbijenom prozoru. Dr. Straussler joj je sašio rez. Zaria ispruži

„Berta?“

„Auschwitz.“

„Anny?“

„Umrla je u nekom drugom logoru, ne znam kojem.“

„Ota?“

„On je preživio.“

Jedna moja druga devedesetogodišnja tetka, Irma, udovica bez deje, umirala je u tom trenutku u Argentini. Marta, najmlađa sestra, sad na drugom kraju stola, bila je zabavljena mojom sestrom i nečakinjom.

Sve moje djedove i bake ubili su Nijemci. Roditelji mog oca, Julij i Hildegard Straussler, bili su u transportu morskih Židova za Terezienstadt, kamo su stigli 2. prosinca 1941. Početkom siječnja 1942. bili su među 112 zatvorenički transportiranih na Istok, u Rigu, u Latviju. Taj je datum zapisan kao datum njihove smrti jer je to zadnje što se o njima zna.

Rudolf i Regina Beck, roditelji moje majke, također su deportirani u Terezin, gdje su umrli u srpnju i travnju 1944. dok smo mi bili u Indiji.

Iz udaljenosti od nekoliko koraka unutrašnji zidovi praške sinagoge Pinkas, koja datira iz 16. stoljeća, kao da svjetlučaju čipkastim gotičkim ukrasima tijesno poredanima kao pletivo. No to nije dekoracija, već su tu imena gotovo 80.000 boemskih i moravskih Židova, žrtava nacizma. Tu sam sa Sarkom i njezinim ocem Jaroslavom. Oni su ovđe već bili. Zajedno ponovo nalazimo imena Strausslerovi i onda Beckovi. Anny, kažem Sarki, umrla je u Rigi 9. siječnja 1942., koliko se zna, na istom mjestu i na isti dan kad i roditelji mog oca. Imam informacije. Godinu prije Peter i ja smo se vratili u Zlin prvi put i sreli se s dr. Emilom Mačelom, mojim izvornom informatorom. Anny je sestra koja se nikad nije uđa-

la. Najstarija sestra Wilma i druga po redu Berta bile su obje udate za ne-Židove, ali to ih nije spasio.

S Jaroslavom se nisam susreo otkad sam bio u dječjim kolicima. Njemu je tada bilo šesnaest godina. Sjeća se da je tada vodio dvogodišnjeg Petera u šetnju i držao ga za ruku. Peter je curio nos i Jaroslav mu ga je prisao.

Kako je umro moj otac? Na kopnu? Na moru? Činilo se da nitko ne zna. Meni je bilo rečeno da je nepristo nestao. Međutim neki su znali, suprug bliske prijateljice moje majke preživio je nesreću i sigurno joj ispričao. Dakle to je bilo opet nešto u što nije htjela ulaziti.

U Singapuru, u jednoj od kolonijalnih kuća nizozemske kompanije, živjeli je engleska obitelj, Leslie i Katherine Smith i njihov sin Tony, vršnjak mog brata Petera. Leslie, danas žustar i elegantan devedesetogodišnjak, upravljao je britanskom tvornicom koja je proizvodila optičke i navigacijske instrumente. Nedavno je stupio sa mnom u vezu.

Pričao mi je da su naše obitelji bili prijatelji. Nedjeljama smo zajedno odlazili na plivanje u Singapur-klub. Katherine Smith i moja majka Marta često su zajedno pile kavu. Kad bi Peter otvorio vrata, vikao bi: „Mama, pani Smithova.“

Dva dana prije pada Singapura, priča mi Leslie, nakon što su žene i djeca brodom evakuirani, moj otac i jedan drugi Čeh, gospodin Heim, došli su jedne večeri u moj ured i rekli mi da moraju otiti. Pitali su mogu li im potrošiti. Zbog svog posla imao sam propusnicu za dokove i poznavao sve brodskе kapetane. Ušli smo u moj auto. Bio je mrak. Stražar na doku nas je propustio. Od nekolicinu brodova, samo je na jednom bila neka živost. Popeli smo se na palubu. Poznavao sam kapetana i zamolio da povede ova dva Čeha. Pristao je. Tvoj me otac pokušao nagovoriti da podam s njima, ali ja nisam mogao ostaviti svoje zaposlenike. Oprostili smo se i to je zadnji put da sam vidio tvog oca.

Brod koji je plovio prema Australiji potopili su Japanci u rjesnacu između Sumatre i otoka Bangka.

Uspio sam dobro kao počasni Englez. Ken me vodio u ribolov, naučio voljeti prirodu, govoriti ispravno, poštovati Monarhiju.

Monarhiju. A sad ovaj korak u prošlost, te stare fotografije, taj mali ožiljak na Zarijinoj ruci, sve to ima emotivnu snagu, ali ne i moć da me povuče ili vrati natrag.

(engleskog prevela V. D. H.)

Zagrebačko prijateljstvo

na moju preporuku, moja prijateljica Jadranka Bartulović bila vodič.

Dopisivali smo se nekoliko godina, pretpatio me na Observer i jednom prilikom

glumio osjećaje dok je prepričavao tu priču – svoju priču, svoju stvarnost u koju je vjerovao – i da su ga prikopčali na detektor laži (funkcionalno predviđanje slike u mozgu tada još nije bilo poznato), ne bi bilo nijedne izdajničke reakcije koja se javlja uz svjesno laganje.

Zapanjujuće je shvatiti da se neke naše najdragocjenije uspomene možda nikad nisu dogodile – ili su se možda dogodile nekom drugom. Bojim se da su mnogi moji zanosi i porivi, koji izgledaju u potpunosti moji vlastiti, proizlazi iz tih sugestija koje su snažno na mene utjecale, svjesno ili nesvesno, i zatim su zaboravljene. Slično tome, dođi držim predavanja o sličnim temama, često se ne mogu točno sjetiti, bez obzira na sve, što sam govorio u prijašnjim prilikama; a ne pristajem prelistati ni svoje ranije bilješke. Bez svjesnog sjećanja o tome što sam ranije govorio, i bez teksta, mojo su mi teme svaki put svježe i često mi se čine potpuno nove. Ta vrsta zaborava možda je nužna za stvaračku ili zdravu kriptomneziju, onu koja dopušta stariim mislima da se preslože, ponovno napišu, opet kategoriziraju i na taj način dobiju nov i svjež smisao.

Takvi zaboravi ponekad se pretvaraju u autoplagijat, kad se uhvatom da ponavljam cijele fraze ili rečenice kao da su nove, a to može biti posljedica, nekip, nepatrvene zaboravljivosti. Prelistavajući svoje stare bilješke, promalazim u njima nabacane mnoge misli koje sam kroz godine zaboravio i zatim ih ponovo oživio i preradiću kao nove. Naslućujem da se taka zaboravljanja dešavaju svakome te da mogu biti posebno česta kod onih koji pišu, ili slikaju, ili skladaju, jer stvaraštvo mogu biti potrebna da bi se sjećanja i ideje mogli ponovno roditi i biti sagledani u novom kontekstu i perspektivi.

Webster rječnik definira riječ „plagijat“ kao „ukrasti i prikazati (tude ideje ili riječi) kao svoje: koristiti (tude djelo) bez spominjanja izvora... počiniti književni kradu: predstaviti kao novu i izvornu ideju ili proizvod koji potječe iz postojećeg izvora.“ Ta definicija i „kriptomnezija“ značajno se preklapaju. Bitna razlika sastoji se u tome što je plagijatorstvo, u većini slučajeva očigledno i neprihvatljivo, svjesno i namjerno, dok kriptomnezija to nije. Možda bismo izraz „kriptomneziju“ trebali bolje poznavati, jer premda možemo govoriti o „nesvesnem plagijatu“, sama riječ „plagijat“ toliko je moralno nabijena, toliko podješća na zlodjelo i prevaru, da zadržava budžet čak i ako je „nesvestar.“

George Harrison je 1970. komponirao silno uspješnu pjesmu „My Sweet Lord“, za koju se ustanovilo da ima velike podudarnosti s pjesmom Ronalda Macka („He's So Fine“), snimljenu osam godina prije. Kad je slučaj stigao na sud, sudac je Harrisona proglašio krivim zbog plagijata, ali je iskazao i psihološki uvid i naklonost u sažetu slučaja. Zaključio je:

„Je li Harrison namjerno upotrijebio glazbu pjesme 'He's So Fine'? Ne vjerujem da je to namjerno učinio. Međutim... to je, prema zakonu, povreda autorskih prava, i nije ništa manja čak iako učinjena nesvestno.“

Helen Keller optužena je za plagijat sa samo dvanaest godina. Iako gluha i slijepa od rane dobi, i stvarno bez jezika prije susreta s Annie Sullivan kad joj je bilo šest, postala je plodan pisac kad je naučila sicanje prstima i Brailleovo pismo. Kao djevojka napisala je, među ostalim, pripovijetku „The Frost King“ koju je darovala prijatelju. Nakon što je pripovijetku napisala put bila objavljena u časopisu, čitatelji su ubrzano shvatili da ima velike sličnosti s dječjom kratkom pripovijetkom Margaret Canby „The Frost Fairies“. Divljenje prema Kelleroj pretvorilo se u osudljivanje i Helen je optužena za plagijat i namjerna laž usporko tome što je rekla da se ne sjeća da je pročitala Margaretinu pripovijest i bila uvjerenja da ju je sama mislila. Mlada Helen podvrgnuta je okrutnoj inkviziciji, što je ostavilo trag na njoj do kraja života.

No, imala je i branitelje, među njima i plagiranu Margaret Canby, koja je bila zadivljena činjenicom da priču sicanju u Heleninu ruku tri godine prije, ona može zapamtiti ili rekonstruirati do takvih potankosti. „Kako predivno aktivirati um i pamćenje imao da dorovito dijete!“, pisala je ona. I Alexander Graham Bell ju je branio rječima: „Naše najzvornije skladbe sastoste se isključivo od ekspresija koje dolaze od drugih.“

Dakako, izvanredna maštovitost i um Kellerove ne bi se mogli razviti i postati bogati kakvi su bili da nisu usvojili jezik drugih. Možda smo svi mi u najširem smislu ovisni o mislima i predodžbama drugih.

Sama Kellerova je rekla da su se takva prisvajanja najvjerojatnije dogodila kad su joj sricali knjige u nejizne ruke i kad je pasivno primala riječi. Pri tome, rekla je, katkad nije mogla prepoznati ili zapamtiti izvor, ili čak, ponekiput, dolazi li on izvan nje ili ne. Takva zburjenost rijetko se dogadala ako je aktivno čitala, upotrebljavajući Brailleovo pismo, pomičući prst preko stranica.

Pitanje Coleridgeova plagijatorstva, parafraza, kriptomnezije, ili posudbi pobudje zanimanje znalaca i biografa gotovo dva stoljeća, posebno u svjetlu njegove začudujuće moći pamćenja, maštovita duha i složenog, raznolikog, nekiput izmučenog osjećaja identitet. Nitko to nije bolje opisao od Richarda Holmesa u njegovoj dvotomnoj biografiji.

Coleridge je bio lakov, sveprožidrući čitalac koji je, čini se, pamti sve što je pročitao. Postoje opisi kad ležera kao student čita *Times* i zatim može doslovce ponoviti cijele novine, zajedno s oglasima. „Kod mladog Coleridgea“, piše Holmes, „to je dio njegove darovitosti: izvanredna čitalačka sposobnost, pamćenje, nadarenost govornika da zavede i organizira ideje drugih, i prirodnih instinkt predavača i propovjednika da požanje materijal gdjegod ga našao.“

Posudivanje u književnosti bilo je uobičajeno u sedamnaestom stoljeću – Shakespeare je slobodno posudio od mnogih svojih suvremenika, kao i Milton. Prijateljska posudba ostala je uobičajena u osmaestom stoljeću pa su Coleridge, Wordsworth i Southey posudivali jedni od drugih, nekiput čak, prema Holmesu, objavljivali djela pod međusobnim imenima.

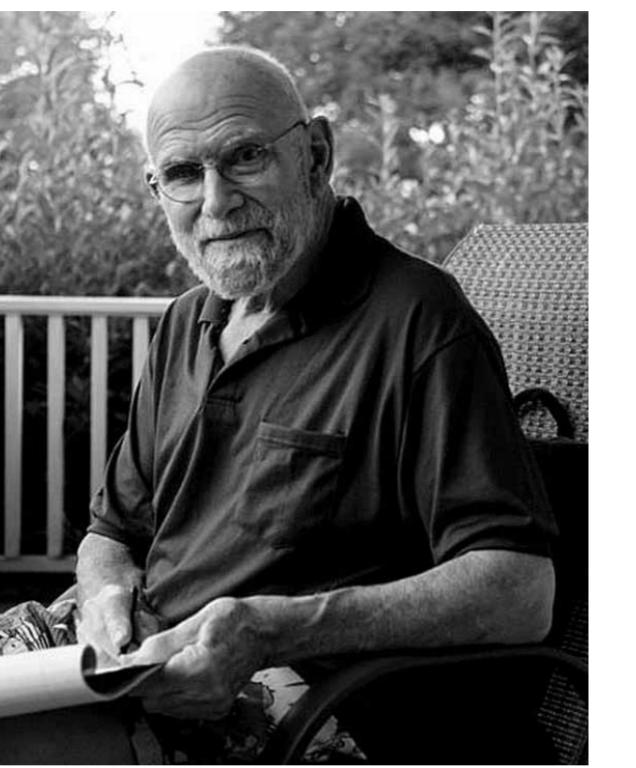
Ali ono što je bilo obično, prirodno i razigrano u Coleridgeovoj mladosti postupno je poprimilo nemirniji oblik, posebno u vezi s njemačkim filozofima (najviše Friedrichom Schellingom) koje je „otkrio“, obožavao, prevodio i nakraju koristio na najzavadeniju način. Čitave stranice Coleridgeove *Biographia Literaria* sastoje se, bez navođenja izvora, od doslovnih odlomaka Schellinga. Dok je to neprirkiveno i štetno ponašanje spremno (i pojednostavljeno) kategorizirano kao „literarna kleptomanija“, radi se, zapravo, o složenom i tajnovitom, što Holmes istražuje u drugom tomu njegove biografije, gdje otkriva da se najzavadenija Coleridgeovi plagijati pojavljuju u razorno teškom razdoblju njegova života, kad ga je Wordsworth napustio, kad je bio onesposobljen zbog duboke tjeskobe i intelektualne sumnje u sebe i kad je bio još ovisniji o opijumu nego ikad. U to vrijeme, piše Holmes, „njegovi njemački autori pružali su mu podršku i olakšanje: u metafori često je sebe koristio, obavljao se oko njih kao bršljan oko hrasta.“

Prije toga, kao što opisuje Holmes, Coleridge je otkrio drugu izvanrednu sklonost, njemačkog piscu Jean-Paulu Richteru – sklonost koja ga je navela da prevodi i prepisuje Richterove zapise, a zatim da se od njih odmakne, analizirajući ih na svoj način i onda, u svojim bilježnicama, u duhu razgovara i komunicira s njim. S vremenom glasovi njih dvojice postali su toliko ispremiješani da je postalo teško razlikovati jednog od drugog.

Godine 1996. pročitao sam kritiku novog komada, *Molly Sweeney*, Briana Friebla. Radilo se, pročitao sam, o masažerki, rođenoj slijepom, kojoj je u njezinim srednjim godinama operacijom vratila vid i koju je ta nečuvana sposobnost da vidi duboko uznemirila. Molly nije u stanju prepoznati nikog ni ništa, ne može iskoristiti činjenicu što vidi – i nakraju se, zadovoljna, vraća u prvotno stanje sljepote. Bio sam time zapanjen, jer sam i sam napisao i objavio u *New Yorkeru*, upravo tri godine prije, slučaj pacijenta s neobično sličnom pričom („Vidjeti i ne vidjeti“). Nakon što sam nabavio primjerak Frieleva komada, nisu me iznenadili blistava i originalna zamisao i stil, već, osim tematskih sličnosti, cijele fraze i rečenice iz moga vlastitog slučaja.

Pisao sam Frielu to mi on odgovori da je doista pročitao moj članak, koji ga je prilično dojmio (pogotovo što je strahovao da i sam gubi vid). Također je pročitao mnoge druge slučajeve vraćanja vida. Friel je zaključio da je potpuno nehotice uporabio neke moje fraze, ali i da je to bilo potpuno nesvesno, te se složio s tim da djelu *Molly Sweeney* pridoda popis izvora svojeg nadahnucu.

Freud je bio zadivljen slabljenjem i greškama pamćenja u svakodnevnom životu i njegovom povezanošću s osjećajima, pogotovo nesvesnjim osjećajima; no, bio je prisiljen proučiti i puno teža iskrivljena pamćenja koja su neki njegovi pacijenti pokazivali, posebno kad su mu govorili da su ih u djetinjstvu seksualno iskoristavali ili zlostavljavali. U početku je talkve izjave uzmalo doslovno, ali s vremenom, kad je u nekoliko Loftus, psihologinja i istraživačica pamćenja, dokumentirala je uznenimajući iskrci učinak sadržavajućih lažnih sjećanja jednostavnim sugestijom subjektu da je on doživio izmišljeni dogadjaj. Takvi pseudo-dogadjaji, koje izmisli psiholog, mogu varirati od umjerenog uznenemirujućih ili komičnih incidenta (da se, na primjer, netko, kada dijete, izgubio u robnoj kući) do ozbiljnijih incidenta (da je netko bio žrtva ozbiljnog napada životinje, ili ozbiljnog napada drugog djeteta). Nakon početne sumnjičavosti („Nikad se nisam izgubio u robnoj kući“), zatim nesigurnosti, subjekt može doći do uvjerenja u našem današnjem vremenu, opisi i optuze za zlostavljanje u djetinjstvu poprimile su gotovo epidemiskje proporcije.

Pamćenje kao rekreativac: Oliver Sacks

Ne postoji način da se svjetski događaji izravno prenesu ili zabilježe u našim mozgovima; njih doživljavamo i konstruiramo na naglašeno subjektivan način, koji se razlikuje kod svake osobe, i različito reinterpretira ili ponovno iskusi kad god ih se prisjetimo

Mnogo je učinjeno na polju takozvanih ponovno prizvanih sjećanja – sjećanja na iskustva toliko traumatična da zbog zaštite moraju biti potisnuta, a zatim, pomoću terapije, oslobođena represije. Posebno mračni i fantastični oblici toga opisu su sotonskih rituala ove ili one vrste, često udruženih s prisilnom seksualnom praksom. Životi, i obitelji, uništeni su zbog takvih optužbi. Ali pokazalo se, barem u nekoliko slučajeva, da takve opise mogu podmetnuti ili usaditi u nas drugi ljudi. Česta kombinacija povodljivog svjedoka (često djeteta) i autoritarnog lika (vjerojatno terapeuta, učitelja, socijalnog radnika, ili ispitivača) može biti posebno moćna.

Od Inkvizicije i procesa salemskih vještika do sovjetskih procesa 1930-ih i Abu Ghraiba, raznolikosti „ekstremnog ispitivanja“, ili otvorenon fizičkog i mentalnog mučenja, koriste se da bi se izvukla politička ili vjerska „priznanja“. Dok takvo ispitivanje možda ima namjeru da u prvom redu izvuče informaciju, njegov dublji namjera može biti pranje mozga, polučiti stvarnu promjenu uma, napuniti ga usadenim, samopočutjućim sjećanjima, a u tome ono može biti zastrašujuće uspješno.

No, nije nužno potrebna prisilna sugestija koja će utjecati na nečije pamćenje. Svjedočanstvo očeviđaca poznato je po podložnosti sugestiji i zabludi, često sa strašnim posljedicama za krvno optuženog. Povjerenje testiranja DNK sada je moguće, u mnogim slučajevima, objektivno potvrđiti ili odbaciti takvo svjedočenje, pa Schacter bilježi da je „nedavna analiza četrdeset slučajeva u kojima dokaz DNK utvrđuje nedužnost krije zatočenih osoba pokazala da se kod trideset i šest od njih (90 postot) radilo o pogrešnoj identifikaciji očevica.“

Ako je zadnjih trideset godina svjedočilo navalni, ili uskršnici, nepouzdano pamćenja i sindroma identiteta, one su dovele i do važnog istraživanja – forenzičkog, teoretskog i eksperimentalnog – o povodljivosti pamćenja. Elizabeth Loftus, psihologinja i istraživačica pamćenja, dokumentirala je uznenimajući iskrci učinak sadržavajućih lažnih sjećanja jednostavnim sugestijom subjektu da je on doživio izmišljeni dogadjaj. Takvi pseudo-dogadjaji, koje izmisli psiholog, mogu varirati od umjerenog uznenemirujućih ili komičnih incidenta (da se, na primjer, netko, kada dijete, izgubio u robnoj kući) do ozbiljnijih incidenta (da je netko bio žrtva ozbiljnog napada životinje, ili ozbiljnog napada drugog djeteta). Nakon početne sumnjičavosti („Nikad se nisam izgubio u robnoj kući“), zatim nesigurnosti, subjekt može doći do uvjerenja u našem današnjem vremenu, opisi i optuze za zlostavljanje u djetinjstvu poprimile su gotovo epidemiskje proporcije.

Freud je bio zadivljen slabljenjem i greškama pamćenja u svakodnevnom životu i njegovom povezanošću s osjećajima; no, bio je prisiljen proučiti i puno teža iskrivljena pamćenja koja su neki njegovi pacijenti pokazivali, posebno kad su mu govorili da su ih u djetinjstvu seksualno iskoristavali ili zlostavljavali. U početku je talkve izjave uzmalo doslovno, ali s vremenom, kad je u nekoliko Loftus, psihologinja i istraživačica pamćenja, dokumentirala je uznenimajući iskrci učinak sadržavajućih lažnih sjećanja jednostavnim sugestijom subjektu da je on doživio izmišljeni dogadjaj. Takvi pseudo-dogadjaji, koje izmisli psiholog, mogu varirati od umjerenog uznenemirujućih ili komičnih incidenta (da se, na primjer, netko, kada dijete, izgubio u robnoj kući) do ozbiljnijih incidenta (da je netko bio žrtva ozbiljnog napada životinje, ili ozbiljnog napada drugog djeteta). Nakon početne sumnjičavosti („Nikad se nisam izgubio u robnoj kući“), zatim nesigurnosti, subjekt može doći do uvjerenja u našem današnjem vremenu, opisi i optuze za zlostavljanje u djetinjstvu poprimile su gotovo epidemiskje proporcije.

pogrešno raširen aktivnost u mozgu koja uključuje osjetila na područja, osjećajna (limbična) područja i izvršna područja (frontalni režimi) – obrazac koji je gotovo identičan bez obzira radi li se o „sjećanju“ utemeljenom na iskustvu ili ne.

Čini se da u umu ili mozgu ne postoji mehanizam koji jamiči istinu, ili barem vjerodostojan karakter naših sjećanja. Ne možemo izravno pristupiti povijesnoj istini, a ono što osjećamo, ili za što tvrdimo da je istinito (kao što je Helen Keller bila u dobroj poziciji primjetiti), ovisi i o našoj mašti i o našim osjećajima. Ne postoji način da se svjetski događaji izravno prenesu ili zabilježe u našim mozgovima, njih doživljavamo i konstruiramo na naglašeno subjektivan način, koji se razlikuje kod svake osobe, i različito reinterpretira ili ponovno iskusi kad god ih se prisjetimo.

Čak i kad se otkrije mehanizam lažnog sjećanja, kao što sam to otkrio, uz bratovljev pomoć, u slučaju zapaljive bombe (ili kao što je Loftusova učinila kad priznaje svojim subjektima da su njihova sjećanja usadeni), to ne mora nužno promijeniti osjećaj stvarno proživljenog iskustva ili stvarnosti koje takva sjećanja imaju. Niti, što se toga tiče, očigledne kontradikcije ili apsurdnost rednenih sjećanja mogu promijeniti osjećaj uverenja ili vjerovanja. Većina ljudi koji tvrde da su ih oteli izvanzemaljci ne lažu kad govore da su odvedeni u svemirski brod izvanzemaljaca, ništa više nego kad su svjesni da priču izmišljaju – neki iskreno vjeruju da se to dogodilo.

Jednom kad je takva priča ili sjećanje konstruirano, praćeno živim osjetilnim slikama i snažnim osjećajem, nema unutarnjeg, psihološkog načina razlikovanja stvarnog od lažnog – ili vanjskog, neurološkog načina. Fiziološke poveznice s takvim sjećanjem mogu se ispitati upotrebom funkcionalnog predviđanja slike u mozgu, a te slike pokazuju da živa sjećanja

proizvode raširen aktivnost u mozgu koja uključuje osjetila na područja, osjećajna (limbična) područja i izvršna područja (frontalni režimi) – obrazac koji je gotovo identičan bez obzira radi li se o „sjećanju“ utemeljenom na iskustvu ili ne.

Čini se da u umu ili mozgu ne postoji mehanizam koji jamiči istinu, ili barem vjerodostojan karakter naših sjećanja. Ne možemo izravno pristupiti povijesnoj istini, a ono što osjećamo, ili za što tvrdimo da je istinito (kao što je Helen Keller bila u dobroj poziciji primjetiti), ovisi i o našoj mašti i o našim osjećajima. Ne postoji način da se svjetski događaji izravno prenesu ili zabilježe u našim mozgovima, njih doživljavamo i konstruiramo na naglašeno subjektivan način, koji se razlikuje kod svake osobe, i različito reinterpretira ili ponovno iskusi kad god ih se prisjetimo.

Čak i kad se otkrije mehanizam lažnog sjećanja, kao što sam to otkrio, uz bratovljev pomoć, u slučaju zapaljive bombe (ili kao što je Loftusova učinila kad priznaje svojim subjektima da su njihova sjećanja usadeni), to ne mora nužno promijeniti osjećaj stvarno proživljenog iskustva ili stvarnosti koje takva sjećanja imaju. Niti, što se toga tiče, očigledne kontradikcije ili apsurdnost rednenih sjećanja mogu promijeniti osjećaj uverenja ili vjerovanja. Većina ljudi koji tvrde da su ih oteli izvanzemaljci ne lažu kad govore da su odvedeni u svemirski brod izvanzemaljaca, ništa više

Od početka profesionalnoga bavljenja fotografijom traje njegovo intenzivno kreativno razdoblje u kojem je priključio hrvatsku fotografiju modernoj europskoj matici. U početku stvara u duhu vladajućeg piktorijalizma – fotografskog povlađivanja slike sličnosti i secesije, slijedeći stil svoga bečkog školovanja koji je vladao i u Zagrebu, u atelijeru njegova oca Rudolfa nastavljajući njegovu dugu praksu, kao i na redovnim međunarodnim izložbama. Takva – piktorijalističkog – Franju Mosingera koji je savladao zanat i usvojio opću fotografsku estetiku pokazuje njegova prva izložba u vlastitom atelijeru 1922.

U intenzivnim kontaktima sa svijetom, prvo kao distributer filmova, a onda i tiskovni urednik, njegovi se nazori mijenjaju. Uz standardnu atelijersku produkciju za potrebe zagrebačke klijentele, u njegovu autorsku fotografiju ulaze ekspresionističke značajke pod utjecajem njemačkoga nijemog filma, ali i motivika i način *art déco*. Takvu prijelaznu situaciju u kojoj se mijesaju atelijerska fotografija i piktorijalizam s novim poticajima pokazuje njegova sljedeća izložba u vlastitom atelijeru 1924., a naročito one početkom 1926. i godinu dana kasnije u Salonu Ullrich, obje pod naslovom *Moderna fotografija*. Za njegovu novu svijest o vlastitosti fotografije i njezinu umjetničkoj autonomiji simptomatičan je prijelaz izložbe iz atelijera u etabliranu galeriju, kao i naslov, iako njezin sadržaj to još ne opravdava.

U sljedećih pet godina razvija se nova fotografска poetika Franje Mosingera u neposrednom dodiru s novim težnjama u Europi. Manje izlaže jer je zaokupljen uredničkim poslom u ilustriranom tjedniku *Kulisa*. Pokretanje (1927) i kontinuirano trinaestogodišnje izlaženje tjednika s osnovnom namjenom donošenja priloga iz predstavljačkih umjetnosti – filma i kazališta – pokazuju zrelost hrvatskoga društva kao i Mosingerovu uredničku kompetentnost. U toj djelatnosti, koja traje do 1934, nešto prije upoznao se i s problematikom i ostvarenjima suvremene fotografije. Objavljuje ih u *Kulis*, kao i svoje radove, pa je već potreba ujednačavanja vizualnog izgleda tjednika djelovala na modernizaciju Mosingerove fotografije. Uvodi nove načine popularizacije fotografskog medija: tehnička objašnjenja i praktične savjete u posebnim rubrikama, recenzije, fotografске natječaje, a već je prije predavao u tek pokrenutim radijskim emisijama. Njegova predana mobilizatorska djelatnost i radovi bili su presudan poticaj razvoju hrvatske fotografije.

Sredinom svog uredničkog razdoblja u *Kulis*, potaknut i ohrabren proljetnom izložbom *Film und Foto* 1930, koja je bila svjetski kompendij „nove fotografije“, samouvjereni i ambiciozno pripeđuju u lipnju 1931. u Umjetničkom paviljonu izložbu *Novi smjer u fotografiji Franje Mosingera*.

Izlošci s te izložbe, a još i više oni s izložbe *Lice Zagreba*, otvorene uoči Božića 1932. u atelijeru, pokazuju Mosingerovu sinkronost s avangardnom fotografijom. Presudna je bila vizualnost Nove objektivnosti i bauhausovskog Novog viđenja, koji su najviše odgovarali Mosingerovom senzibilitetu, a i hrvatskoj civilizacijskoj razini. S njegovih se fotografija gube ostaci piktorijalizma i ekspresionizma i one zadobivaju svoj medijski identitet u tematskom sadržaju i formalnom iskazu.

Sve karakteristike fotografije Nove objektivnosti, kodificirane potkraj 1928. Renger-Patzschovom fotomonografijom *Svijet je lijep*, nalaze se i u Mosingerovu stvaralaštvu: nova tipologija motiva temeljena na urbanizaciji i industrijalizaciji, distanciran odnos prema motivu, jasnoća kvazidokumentarnog prikaza, sklonost detalju, interes za tvarnost: konturu i struk-

Već kao dječak Franjo Mosinger je 1910. i 1913. posjetio prve dvije međunarodne izložbe umjetničke fotografije u Hrvatskoj, koje je u Zagrebu priredio i postavio povjesničar umjetnosti Artur Schneider sa slikarima Ferdom Kovačevićem i Robertom Auerom. Malo je vjerojatno da ih je propustio jer su među izlagачima bili njegov otac Rudolf i Iso Kršnjavi

turu površine, dubinska oština, jednolično svjetlo, statična kompozicija. Za razliku od protagonista Nove objektivnosti, ta su obilježja često kod Mosingera blaža, manje izdiferencirana, neagresivna – odajući njegovu refleksivnu prirodu, a možda i kompromis s domaćim vladajućim ukusom. Osim toga, Mosinger se nije naslanjao samo na jedan uzor, nego je svoju poetiku stvarao iz empirijske sinteze različitih autorských pristupa tridesetih godina.

S pojavom Nove objektivnosti i Bauhausa Mosinger prihvata načela „nove fotografije“ – novu tipologiju i pristup motivu te fotografsku sintaksu primjerenu medijskoj posebnosti. Mosingerovo shvaćanje fotografije kao samostalne umjetničke djelatnosti pokazuju njegove izložbe u umjetničkim salonima pod tematskim ili stilskim naslovima kao i signiranje fotografija.

Bauhausovska fotografija praktično se poistovjećuje s Novim viđenjem Laszla Moholy-Nagya, kako je promovirano njegovom knjigom *Slikarstvo fotografija film* 1925. To je gledanje objektivne realnosti morfolojijom deriviranim iz ruskoga konstruktivizma: pogled u dijagonalama i nagnuti horizonti, konvergentne okomice, „oneobičavanje“ u jakim skraćenjima iz gornjeg ili donjeg rakursa, posljedična profilacija ploha, zahvat velike količine prostora tim načinom, fotografski nacrt jakih osi i svjetlosnih rastera različitih gustoča. Domaći motivi nisu omogućavali Mosingeru primjenu fotoaparata kao drukčijeg oka; od te bauhausovsko-konstruktivističke recepture on je iskoristio onoliko koliko je bilo logično i iskreno.

Uz taj prikazivački, „eidetski“ aspekt, Mosingerov kreativni nemir vodio ga je i u metamedijska istraživanja u samim fotografskim postupcima bez fotoaparata: u fotograme, kao i u manipulacije fotografskim *ready-made* – fotomontaže.

Oskudna dokumentacija iz vremena rata svjedoči o osobnoj drami Franje Mosingera. Pod izlikom teške bolesti u travnju 1943. traži dozvolu obustave rada svojega atelijera. Odobrenje mu nije osobno uručeno, a pri ponovljenom pokušaju dostave uključuje se i policija, koja od ostalih stanara traži informacije o mjestu njegova boravka.

Već od 11. svibnja iste godine među partizanima je pod konspirativnim imenom Slobodan Antunović. Fotoaparat je, razumljivo, među malo stvari koje je mogao ponijeti. Fotografski dnevnik – album, sačuvan u Hrvatskom povijesnom muzeju, potresno je svjedočanstvo njegova osobnog strada-

Franjo Mosinger, Hanukija (1930)

nja, kao i metafora primjenjiva na cijeli narod kojem je priпадao.

Taj fotografski dnevnik osmišljen je na način fotoromana. Promatran iz perspektive kasnijih načela konceptualne umjetnosti, u retrospektivi umjetničkih pravaca prošloga stoljeća, anticipira uporabu fotografije za provedbu ideje u vremenskom trajanju.

Po povratku u Zagreb zapošljava se u Predsjedništvu vlade – Odjelu za štampu, u sklopu kojega je vodio fototečaj za ratne vojne invalide. Tečaj je bio osmišljen kao institucija za ospobljavanje osoba koje su kao žrtve rata imale smanjene fizičke sposobnosti te ih je trebalo obučiti za jednostavnije poslove u fotolaboratorijima. Konačno je Mosinger dobio priliku da bogato iskustvo pedagoški primijeni. No ubrzo nastupa razočaranje. Njegov studiozan, akademski pristup polaznicima nije nailazio na razumijevanje, niti je ispunjavao očekivanja većine ondašnjih partijskih rukovodilaca, koji su tražili brze rezultate. Uoči nove 1948. godine priređuje izložbu polaznika tečaja, na kojoj će prikazati i svoje rade. Već u ratu narušena zdravlja, obeshrabren neprihvaćanjem svojih ideja i pedagoških načela, u potpunosti prestaje s radom, premda se službeno kao zaposlenik Odjela za štampu vodi do 1953.

Umoran od nedača i iscrpljen bolestima koje ga prate posljednjih petnaestak godina života, umire od kljenuti srca uoči rođendana kojim bi navršio tek pedeset sedam godina. Pokopan je na Mirogoju pod pločom Mosingerova prepoznatljiva grafičkog rukopisa, koji budi sjećanja na izdanja iz njegovih sretnih vremena.

Franjo Mosinger stvorio je zdrav temelj, na kojemu su sljedeće generacije hrvatskih fotografa mogle zasnivati svoje ishodište.

Modernim pristupom pokazuje Mosinger Zagreb kao sredinu koja teži aktualnosti iz Europe primjeniti u domaćoj sredini. Bio je među onim istaknutim pojedincima koji su otvarali nova područja djelovanja i uvodili nove umjetničke prakse. Osim atelijerske i reportažne fotografije bavio se pedagoškim radom, izlaganjem, uvodio tehničke inovacije, uređivao časopise, objavljivao stručne priloge, bio društveno aktivno u strukovnim i drugim udruženjima, riječju, promovirao fotografiju kao umjetnost i kao integralni dio kulturnoga života grada.

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 2 (147) Zagreb, travanj-svibanj-lipanj 2020 / nisan-ijar-sivan 5780 – ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Nakladnik: Židovska općina Zagreb

Zagreb, Palmotićeva 16, tel ++385(01)4817 655

Za nakladnika: Ognjen Kraus

Sunakladnik: Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiberger

Savjet časopisa: August Kovačec, Arijana Kralj, Viktor Žmegač

Glavni urednik: Zdravko Zima (novi.omanut@yahoo.com)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Vesna Domany Hardy, Tamara Jurkić Sviben (pomoćnica glavnog urednika), Živko Gruden, Ivan Mirnik, Spomenka Podboj

Inozemni dopisnici: Suzana Glavaš (Napulj), Josef Kodet (Jihlava), Mirjam Steiner-Aviezer (Tel Aviv)

Lektorica: Saša Vagner

ISSN: 1331-8438

Zagreb*, 2020.

Sva prava pridržana.

Kontakti:

Glavni urednik (novi.omanut@yahoo.com)

Nakladnik +385 1 4922692, mail: jc@zg.t-com.hr, www.zoz.hr

Sunakladnik +385 1 4817 655, mail: kulturno.drustvo.freiberger@zg.t-com.hr, www.kd-miroslavsalomfreiberger.com

Godišnja pretplata za 4 broja iznosi 60, 00 kn / za inozemstvo EUR 25, 00

Žiro račun kod IBAN HR4223600001101558364

Devizni račun: HR4923600001500260173

Swift: ZABAHR2X

NOVI OMANUT izdaje se financijskom potporom Savjeta za nacionalne manjine RH